

FERGE ZSUZSA

Ellenálló egyenlőtlenségek*¹

A mai egyenlőtlenségek természetrajzához

Sokféle egyenlőtlenség létezik. Számomra mindig kiemelt fontosságúnak tűntek azok az egyenlőtlenségek, amelyek a fizikai és társadalmi életesélyeket különösen nagy mértékben befolyásolják, vagy épp ezeket jellemzik. Ezeket 1989-ben így határoztam meg: „A fizikai életesélyek egyenlőtlensége ma azt jelenti, hogy a társadalmi és a települési hierarchia, a hatalmi helyzet, a végzett munka jellege, a pénz és a kulturáltság nagymértékben meghatározzák, hogy ki hány évet él, mennyire beteg vagy egészséges, mennyire kellemes körülmények között él, azaz hogyan lakik, eszik, alszik. A társadalmi életesélyek egyenlőtlenségei még sokrétűbbek. Magukban foglalják azt, hogy eleve, amikortól beleszülettünk egy családba (vagy még család sincs), egyenlőtlenek az esélyeink mindenre (lakásra és iskoláztatásra, jó munkára és „jó” kapcsolatokra). Egyenlőtlen az esélyünk az anyagi, a társadalmi, a szimbolikus tőkékhez való hozzájutáshoz, ahhoz, hogy képesek legyünk jogaink érvényesítésére. Ezért egyenlőtlen eséllyel, egyenlőtlen lehetőségekkel, szinte kiszámíthatóan egyenlőtlen kimenetellel választunk sorsot önmagunknak és gyermekeinknek. Mindezért nem vagyunk egyformán autonóm, saját törvényeink szerint élő állampolgárok – és ezért nem vagyunk egyformán szabadok sem.” (Ferge 1989, 74. o.) Ezt a meghatározást ma is érvényesnek tartom.

1. Mi szól az egyenlőtlenségek csökkentése mellett?

A magyar társadalom legégetőbb problémájának az egyenlőtlenségek minden területet átfogó, parttalan, messze nem eléggé felismert, és eddig nem kezelt növekedését látom.

Igaz, a társadalmat formáló tényezők mélyen átrendeződtek. A hata-

* Akadémiai székfoglaló, elhangzott 2005. április 21-én.

¹ A sok tartozásból hadd emeljem ki azokat, akiknek különös köszönettel tartozom a gondolatok tisztázásáért, kritikákért, adalékokkal való segítségért. Köszönet Deák Andreának, Fein Juditnak, Ferge Annának, Füzesi Katalinnak, Kecskeméti Károlynak, Adrian Sinfieldnek, Várnai Györgyinek.

lom szerepe megváltozott – domináns strukturáló tényezőből csupán az egyik tényezővé vált. A hatalmi egyenlőtlenségek egyszerű adatokkal nem jellemezhetők, de minden kétséget kizár, hogy a hatalmi pozícióban lévők és többiek közötti, a diktatúrák minden formájában és szakaszában óriási szakadékok megszűntek. A pénz, a vagyon és jövedelem, az akkor még jelentéktelen anyagi tőke jelentősége alapvetővé vált. Ha akkor a „végzett munka jellege” volt meghatározó, most fontosabb az, hogy egyáltalán van-e valakinek helye a piacon, és ha van, az mennyire biztos, hogyan fizetett, kapcsolódnak-e hozzá szociális jogok és munkajogok. Azután: mind a fizikai, mind a társadalmi sors-meghatározó tényezők-höz hozzá kellene tenni legalább az etnikai hovatartozást és a nemet. Ezeknek korábban is óriási szerepük volt az életesélyek alakításában, de akkor nemigen tudtuk (tudtam) ezeket egy strukturális szemléletbe beilleszteni. Azóta világossá vált, hogy ez lehetséges is, szükséges is.

A dolog ironiája az, hogy a szabadsággal szembeni egyenlőtlenség – ha tetszik, a szabadságtalanság – akkor még sokkal inkább a túlnyomó többség közös sorsa volt. Azóta elvben a szabadság felszabadult, a szabadság egyenlősége közös sors lehetne. De úgy tűnik, hogy a gyakorlat visszájára tudja fordítani egy-egy társadalom önmagáról vallott alapértékeit, az egyenlőséget is, meg a szabadságot is. Akkor a deklarált egyenlőség-elv torzulásait kutattuk – ma meg a deklarált szabadságérték kicsorbulására kell figyelnünk, ami összefügg viszont az egyenlőtlenségek növekedésével. A lényeg mégis ugyanaz maradt. *A fizikai és társadalmi életesélyek egyenlőtlensége arról szól, hogy van-e egyenlő jogunk az élethez és a szabadsághoz.*

Vagyis az első válaszom arra, hogy miért fontosak az egyenlőtlenségek csökkentései, az, hogy azért, mert ha bizonyos határon túl nőnek, csorbítják két alapvető emberi-társadalmi érték, az élet és a szabadság összértékét: ha ebből sokaknak kevés jut, ez össztársadalmi szinten jelent csökkenést ezeknél az értékeknél. Elismerem, hogy ez a kalkulus szokatlan, de a továbbiak bizonyítani igyekeznek, hogy van érvényessége. Megjegyzem, hogy e két egyenlőtlenség alapvető jellegére vonatkozó elgondolásomat utóbb visszaigazolta az egyik legkidolgozottabb szükségletelmélet. E szerint a két alapvető emberi szükséglet az egészség és autonómia (Doyal, Gough, 1991). Ezek összefüggése a fizikai és társadalmi életesélyekkel nyilvánvaló.

Egyenlőtlenségek természetesen minden bonyolult társadalomban vannak. A kérdés a mérték. Az állításom az, hogy a magyar egyenlőtlenségek mértéke olyan nagy, hogy sokakat *társadalmi okok miatt* túl korán megfoszt az élettől, és sokak számára lehetetlenné teszi, hogy valóban szabadok legyenek. Saját értékpreferenciáimon túl (amelyek a szabadság és élet értékét hangsúlyozzák) számos érvrendszer foglalkozik az egyenlőtlenségekkel, és érvel a kisebb egyenlőtlenségek mellett.

Morális megfontolások

A (túlzott) egyenlőtlenségek az *erkölcsi jóérzésbe* ütköznek, amennyiben a társadalom túl messze kerül az igazságos, tehát „jó” társadalom eszményétől. Ez a gondolatrendszer az egyik legrégebbi filozófiai hagyományba illeszkedik. A görög filozófia egyik kutatója szerint „a humanizmus története akkor kezdődött, amikor először fogalmazták meg *az emberek közötti egyenlőség* elvét” (Fein 1989). Az időszámítás előtti 5. század második felében a görög gondolkodók evidenciaként kezelték az egyének közötti, magából a természetből következő egyenlőség vagy épp a társadalom egyenlőségének ideáját. Az athéni szofista Antifon szerint „a természetből adódóan mindenben hasonlóak vagyunk, legyünk barbárok vagy görögök... valamennyien ugyanazt a levegőt szívjuk be az orrunkon, és valamennyien a kezünkkel eszünk”². Hérodotosz úgy gondolta: „Ha viszont a nép uralkodik, annak már a neve is szép: jogegyenlőség.”... (Harmadik könyv, 80. caput). Arisztotelész szétválasztja és össze is kapcsolja a törvény és egyenlőség fogalmait: „igazságos dolog az, ami törvényszerű és egyenlő, igazságtalan pedig az, ami törvényellenes és egyenlőtlen” (Aristoteles 1942: 216).

Ez a két gondolat – hogy az emberek egyenlőnek születtek, és hogy a társadalmi egyenlőség „szép” – áthatotta a kereszténység eszméit, a középkor forradalmi mozgalmait, a nagy utópiákat Morus Tamástól William Morrisig, a felvilágosodást, a szocialista eszméket. A nagyobb egyenlőség morális igényének igazolását Arisztotelész óta az igazságosság melletti érvelés segítette. A modern megfogalmazáshoz ismét Rawls idézzük: „Ahogy a gondolatrendszereknek az igazság, a társadalmi intézményeknek az igazságosság a legfontosabb erénye. Bármilyen kifinomult vagy jól felépített egy elmélet, ha nem igaz, el kell vetnünk vagy meg kell változtatnunk. Hasonlóképpen van ez a törvényekkel és az intézményekkel is: nem számít, mennyire hatékonyak vagy mennyire fejlettek, meg kell reformálnunk vagy el kell törölnünk azokat, ha igazságtalanok” (Rawls 1997: 22). És akkor nem igazságosak, ha a források túlságosan egyenlőtlenül oszlanak el, a rosszabb helyzetűek kárára. Rawls szerint: „Minden társadalmi értéknek – szabadságnak és lehetőségnek, jövedelemnek és vagyonnak, valamint az önbecsülés alapjainak – egyenlően kell megoszlania, hacsak valamelyikük vagy mindegyikük egyenlőtlensége nem előnyös mindenki számára. Az igazságtalanság így egyszerűen olyan egyenlőtlenség, ami nem mindenkinek előnyös” (uo., 88. o).

Gazdasági érvek

Számos olyan *gazdasági* érv van forgalomban, amely az egyenlőtlenségeket legitimálja. Sokan úgy vélik, a jelentős, sőt növekvő egyenlőtlenségek a rendszerváltás természetes velejárói, s elfogadják, hogy az új rendszer növekvő gazdasága szükségképpen együtt jár a nagyobb szegénységgel.

2 Saját fordítás franciából.

Nagy a szerepe annak a modern közgazdaságtan (vagy liberális ideológia) által vallott meggyőződésnek, hogy hatékonyság és méltányosság ellentmondanak egymásnak, csak egymás rovására érvényesülhetnek (Okun, 1975). Ugyanez az antinómia ma a „lisszaboni folyamat” kapcsán merül fel az Európai Unió és tagállamai szintjén. A 2000-ben elfogadott bizottsági döntés szerint egy tízéves stratégia keretében együtt és egyidejűleg kell törekedni a versenyképesség növelésére, a tudásalapú társadalomra, több és jobb munkahely teremtésére, a fenntartható fejlődésre, és a társadalmi összetartozás erősítésére (CEC 2000). 2004 és 2005 fordulóján (az ún. Wim Kok jelentés nyomán, EC, 2004) azonban inkább az kap hangsúlyt, hogy előbb a versenyképességet kell növelni (alkalmasint további áldozatokkal), s ha már a nehezén túl vagyunk, akkor foglalkozhatunk az olyan járulékos kérdésekkel, mint a társadalmi kirekesztés enyhítése, vagy a környezet jó színvonalú fenntartása. (A lisszaboni stratégia kitűnő összefoglalását adja Gács, 2005). Mindezen feszültséget keltő kérdések mögött a szabadság és egyenlőség közti ellentmondás rejlik. Örökzöld, mindig új formában felbukkanó alapkérdésről van szó, amelynek – mondjuk Alexis de Tocqueville óta – könyvtárnyi irodalma van. Nagy elvi általánosságok helyett csak néhány újabb kutatási eredményt említek meg.

Az egyenlőtlenségek csökkentése adott feltételek mellett több és progresszívebb adóelvonás, illetve nagyobb arányú, a jobb helyzetűektől a rosszabb helyzetűek felé áramló újraelosztás mellett lehetséges. Megvizsgálható tehát, hogy miként hat a növekedésre a progresszívebb, több adó, a nagyobb újraelosztás, és általában az egyenlőtlenségek jelenléte.

Általánosan elterjedt (közgazdász) vélekedés szerint: a *magas, vagy progresszív adó jelentős gazdasági ellenőztönző*. Erre épp annyi bizonyíték, mint ellenbizonyíték található, hiszen nagyon sok múlik a használt modelleken, a bevont változókon. (A növekvő jövedelem marginális hasznosságát, illetve az abból való nagyobb elvonást sokféle módon lehet összevetni a szükségletek általában jobb kielégítésének előnyeivel.) Az adófizetési hajlandóságnál a tradíciókon túl sokat számít az adómorál és az állam átláthatósága. Ha ezek a körülmények rendben vannak, akkor – ahogyan a kilencvenes évek végén végzett kutatások mutatták – a progresszív adó nem kevésbé elfogadott, mint más adóztatási módok: az adózás tényleges progresszivitása és a progresszív adó támogatása alig álltak egymással kapcsolatban (Aalberg, 1998).

Ennél talán meglepőbb az a visszatérő, egészen egyértelmű kutatási eredmény, amely szerint az *állami elvonás mértéke, azaz az állam „nagytsága” nincs szignifikáns statisztikai kapcsolatban sem a GDP, sem a termelékenység növekedésével* (Gough 1979, 1992, Jackson 2000, Eurostat adatok). A „kis állam”–„nagy állam” vita voltaképp értelmetlen: mindkettő működhet jól és pocsekül. Az állítás még magyar adatok alapján is könnyen igazolható: voltak magas elvonás mellett vergődő és szárnyaló szisztémák, és megfordítva.

A *gazdasági növekedés és az egyenlőtlenségek mértéke*, illetve növekedésük közötti kapcsolatot illetően a rendszeresen ismétlődő összehasonlító kutatások ugyancsak gyöngye, esetleg nem különösebben szignifikáns ne-

gatív összefüggést találnak (Aghion³ et al. 1999). A magyarázat a GDP növekedést alakító tényezők bonyolult rendszerében keresendő. Különböznek a történeti és kiinduló feltételek, az intézmények, a munkaerőpiaci stratégiák és bérstruktúrák, az adó és transzfer politikák stb. Ennek megfelelően jelentős a szóródás az összefüggések erejét, mibenlétét illetően. Különböző időpontokban végzett elemzések szerint az egyenlőbb – mindenekelőtt a skandináv – országok általában minden nemzetközi versenyt kiállnak a versenyképességben, illetve hatékonyság-javulásban (pl. Zakaria 2000). Ez még az 1990 utáni időszakra is érvényes, amikor az erőteljes globalizációs nyomás az országok többségében elszabadította bizonyos egyenlőtlenségek növekedését. Ezért vonja le Jackson (2000) azt a következtetést, hogy „az 1990-es években nyilvánvalóan lehetséges volt, hogy viszonylag csekély egyenlőtlenségekkel induló országok relatíve nagy gazdasági növekedést produkáljanak a nélkül, hogy a fennálló egyenlőtlenségeket növelték volna”.

Az előzőekből következik egy szokásosan elfogadott evidencia ellenkezője: *a gazdasági növekedés a szegénység szintjére kevéssé hat* – a fő tényező ebben az esetben is a jövedelmek eloszlása. „Svédországban az egy főre számított GDP jóval alacsonyabb, mint az USA-ban, de a svédok legszegényebb ötödének jövedelme 41 százalékkal magasabb, mint az amerikai alsó ötödnek. Angliában az egy főre jutó GDP annyi, mint a franciáké vagy a németeké, de az angol szegény ötöd 25 százalékkal rosszabbul él, mint az alsó ötödbe tartozó németek vagy franciák” (Jackson and Segal 2004). Ugyanez a következtetés Kanada és az USA összehasonlításánál (Jackson 2000).

Ezzel egyébként a társadalmi elégedettség átlagos szintje is jobb Kanadában, mint az USA-ban. Az utolsó években mind gyakrabban visszatérő boldogság-kalkulusok több oldalról bizonyítják a „növekvő jövedelmek csökkenő határhasznát”. A gazdagabb országok polgárai ugyan átlagosan elégedettebbek, „boldogabbak”, mint a szegényebb országokban élők. Ám a jövedelemnövekmény hatása az elégedettségre csak a szegényebb országokban, országokon belül pedig a szegényebb csoportoknál jelentős és egyértelmű (Griffith 2005). Ebből következik, hogy a világ nagy részén az egyenlőtlenségek csökkenése a társadalom egészének elégedettség-érzését, ha tetszik, boldogság-érzetét növeli.

Összefoglalásként: A gazdasági növekedés, kivált a szegényebb országokban, az egyenlőtlenségek csökkentésének feltétele. A növekedés feltételei azonban nem csak gazdaságiak. A közgazdasági evidenciának tűnő érvek bizonyító modelljei – például az adócsökkentés gazdaságot serkentő hatásáról – leegyszerűsítettek. Az emberi és társadalmi motivációk ennél sokkal színesebbek. A növekedésre egy sor társadalmi feltétel és intézmény hat. A növekedés feltételei között most már az új növekedés-gazdaságtan is számon tartja az emberek közötti bizalmat, az emberekbe (egészségbe, oktatásba) beruházást, a jogrend, a politikai intézmé-

3 P. Aghion egyik művelője az új növekedésgazdaságtannak (New Growth Economics), amely a korábbiaknál sokkal fontosabbnak tartja a növekedésben az emberi és társadalmi tényezők szerepét. Magyarországon kevés nyoma van eddig ennek a 15 éves kutatási iránynak és iskolának.

nyek (demokrácia, politikai szabadság, stabilitás), a kormányzat megfelelő működését, a konfliktusok feloldását, sőt, az egyenlőtlenségek csökkentését is.

Politikai érvek

Az egyenlőség dicsérete egyben a demokrácia dicsérete. Kevésbé fennköltten, a túlzott egyenlőtlenségek (vagy az egyenlőtlenségek gyors növekedése) több módon fenyegetik a demokráciát. Egyik oldalon a társadalmi feszültségek parttalan erőszakhoz, a közbiztonság vesztes hiányához vezethetnek, ami a szabadság értékét másodlagossá teszi a biztonság iránti vágy mellett. A másik oldalon a vagyonkoncentráció gyöngíti a demokratikus intézményrendszerek demokratikus működésének lehetőségét (Phillips 2002). Végül – minden jel szerint – az egyenlőbb és integráltabb társadalmakban erősebbek a civil közösségek, tehát nagyobb az esély arra, hogy a polgárok védik a demokráciát (akár az állammal, akár a piaccal szemben is).

Ami a túlzott egyenlőtlenségekből adódó feszültségeket illeti, ma valószínűleg nem elsősorban éhséglázadások, vagy a szegények forradalmi fenyegetnek. A mély szegénységben élőknek nincs elég energiájuk, erőforrásuk a szervezkedéshez és közös megmozdulásokhoz. Épp ez a tehetetlenség okoz sokféle más, inkább individuális kitörési kísérletet, erőszakot, káoszt. Szilárdan megalapozott bizonyítékok vannak arra, hogy a szegényebb és egyenlőtlenebb országokban több az erőszakos bűnözés és emberölés, mint ott, ahol kiegyenlítettebbek a viszonyok (Hsieh 1993). Az Egyesült Nemzetek 2004-ben megkongatta a vészharangot a latin-amerikai politikai demokrácia jövőjével kapcsolatban (UNDP 2004). A legtöbb dél-amerikai ország jelentős demokratikus hagyományokkal rendelkezik. Ennek ellenére a régió lakosságának 54 százaléka olyan autoritáriánus rendszert szeretne, amely meg tudná oldani az ország gazdasági problémáit. Latin-Amerikában lényegesen nagyobbak a jövedelmi egyenlőtlenségek, mint bárhol másutt. Az élet a mindennapi fenyegetettség és félelem, a jogállam vergődése miatt sokak számára élehetetlenné vált. A demokrácia azért van veszélyben, mert az embereket jobban izgatja a szegénység, a nyomor, a munkanélküliség, a mindennapi erőszak, a mindenre kiterjedő biztonsághiány, mint a kormányzás, az állam formája, vagy a demokratikus részvétel és kontroll.

Magyarországon a kilencvenes évek közepén–végén több ízben vizsgáltuk a szabadságigény és biztonságigény összefüggését, a két érték egymáshoz való viszonyát, a szegénység és az egyenlőtlen társadalmi helyzetek hatását a szabadság és biztonság értékelésére. 1995-ben öt közép-európai ország adatai álltak rendelkezésemre, 1997-ben pedig csak egy magyar minta (Ferge et al., 1995, ill. Dögei–Ferge 1997). A módszer az volt, hogy külön vizsgáltuk (sok szabadság-elem, illetve biztonság-elem egybevonásával) azt, hogy mennyire értékelik az emberek külön a szabadságot és külön a biztonságot, majd kiszámítottuk e két értékelés „egyenlegét”. Tudjuk, hogy kicsik voltak a minták, durva a módszer. Ennek ellenére meghökkentő az eredmények stabilitása. A szabad-

ság–biztonság értékelések nagyon, az egyenlegeik eléggé hasonlóak voltak 1995-ben a vizsgált 5 országban. Annyit talán azért érdemes megjegyezni, hogy az 5 ország között a lengyelek szabadságigénye és a magyarok biztonságigénye volt a legnagyobb. Magyarországon 1995-ben és 1997-ben két teljesen független (egyenként 1000 fős) mintán szinte azonos eredményt találtunk: 15 százaléknyi „szabadságpártit”, és közel kétszer ennyi „biztonságpártit”.

1. táblázat A szabadságok és biztonságok fontosságának „egyenlege” Magyarországon, 1995, 1997, 2000
(A háztartások százalékos megoszlása a két változó egyenlege szerint, 1995)

	1995	1997	2000
Szabadság fontosabb, vagy ugyanolyan fontos, mint biztonság	14	16	18
Biztonság max. 1 fokozattal fontosabb	33	27	29
Biztonság 1–2 fokozattal fontosabb	26	27	27
Biztonság több, mint 2 fokozattal fontosabb	27	30	26
Együtt	100	100	100

Forrás: 1995: Ferge et al., 1997 Társi, Magyar Háztartás Panel; 2000: Szonda Ipsos felvételrész (a két utóbbi kutatáshoz köszönjük a 2141. sz. OTKA kutatás segítségét).

Ez az egyenleg-változó társadalmilag nagyon érzékeny. Ahogy haladunk a rosszabbtól a jobb helyzetű társadalmi-foglalkozási csoportok, a kisebbtől a nagyobb jövedelműek, vagy az iskolázottabb csoportok felé, növekszik a szabadságot a biztonságnál jobban értékelők száma és csökken azok aránya, akik a biztonságot a szabadságnál többre értékelik. Az arányok változása ezúttal sem teljesen fokozatos. A „szabadságszeretők” között az arány majdnem mindig csak a legfelső csoportban (menedzserek és diplomások, felsőfokú végzettségűek, legmagasabb jövedelműek, leginkább nyertések) válik igazán magassá, azaz a „fent” és a többiek közt van szakadás. A biztonságot a szabadságnál sokkal többre értékelők körében viszont fordított a helyzet. A szakadás, sőt szakadék a legrosszabb helyzetűek (maximum 8 osztályt végzők és többiek, alsó tercilis és többiek) és a relatíve jobb helyzetű csoportok között van (Ferge 2000, 4.3. fejezet).

TANULMÁNYOK

2. táblázat A szabadságok és biztonságok fontosságának „egyenlege” néhány változó szerint (%)
Magyarország 1997

	N	Szabadság fontosabb, vagy ugyanolyan fontos, mint a biztonság	Biztonság max. 1 fokozattal fontosabb	Biztonság 1–2 fokozattal fontosabb	Biztonság több, mint 2 fokozattal fontosabb	Együtt
Összes, N	1216	190	330	335	361	
Összes, %		16	27	27	30	100
Jövedelmi tercilis szerint						
1. Alsó harmad	342	12	20	30	38	100
2. Harmad	392	12	30	28	30	100
3. Felső harmad	418	22	32	24	22	100
Háztartásfő iskolai végzettsége szerint						
8 oszt. alatt	154	12	18	28	42	100
8 oszt.	244	10	22	25	43	100
Szmk.	323	10	28	34	28	100
Középfok	291	21	30	26	23	100
Felsőfok	200	24	36	23	17	100

Forrás: 2141. sz. OTKA kutatás adata

A jövedelmi-vagyoni egyenlőtlenségek, a vagyoni koncentráció és a demokrácia viszonyának ugyancsak óriási irodalma van. Itt csupán röviden felidézem a lényegét. A vagyoni egyenlőtlenségek eltorzítják az egyenlő súlyú egyéni részvétel eszméjét. Formailag megmarad az „egy ember – egy szavazat” elve, csak éppen kicsorbul egy sor törvényes és kevésbé törvényes hatalmat befolyásoló lehetőségen. A törvényes lobbyzáshoz szükséges anyagi és kapcsolati tőkék eloszlása különösen egyenlőtlen, ám a civil társadalom „hang” szervezeteinek ereje is differenciált. A civil aktivitás hatékonysága egyfelől (többé-kevésbé direkt módon) követi a társadalmi hierarchia erőviszonyait, másfelől minél egyenlőtlenebb egy társadalom, annál többen vonulnak ki a civil aktivitásból. A média közvéleményt formáló befolyásának iránya természetesen függ attól, hogy mely csoportok finanszírozzák a médiát, illetve hogy van-e hatékony védelme a viszonylag kevésbé egyoldalú közszolgálati-ságnak. A hatalom nem-törvényes, vagy nem teljesen törvényes befolyásolása, az állam erősebb érdekeknek való alávetése erősödő folyamatnak tűnik. A vagyonok koncentrálódása egyelőre feltartóztathatatlan. Ezzel azonban „exponenciális mértékben nő az a magánhatalom, amelynek semmilyen közfelelőssége nincs, és amelyet csak nagyon korlátozottan ellenőrizhet bármilyen közhatalom. És minél jobban koncentrálódik ez a vagyon, annál inkább igaz lesz Dewey képe, hogy »a közhatalom alig több, mint az üzlet társadalomra vetülő árnyéka«” (idézi Chomsky 2005).

A nemzetközi magántőke növekvő hatalmával függ össze a nagytőke

és a különböző hatalmak átláthatatlan összefonódása, a multinacionális vállalatok és nemzetek fölötti pénzügyi szervezetek mind jelentősebb befolyása minden intézményre. A nemzetközi piaci tőkés források például bőven elegendőek a nemzetállamok döntéseinek saját érdekükben való befolyásolására. A nemzetközi erőviszonyokat jelzi, hogy óriási erőfeszítések és az államok többségének egyetértése ellenére mindeddig sikerült a nemzetközi fórumokon megtorpedózni a Tobin-adó⁴ legfelvizezettebb formáját is, vagy az, hogy milyen könnyen behódolt egy sor állam a nyugdíj, egészségügy stb. privatizálására irányuló nyomásnak (l. pl. Augusztinovics 2000, Müller et al. 1999).

A globalizáló hatások növekedésével az államok szerepe és lehetőségei gyengülnek. Az állami szuverenitás halványulása azt is jelenti, hogy szűkül az a cselekvési kör, amelyen belül az állam saját polgárainak igényeire-követeléseire választ adhat. Ez gyöngíti a demokrácia hitelét, elfordítja a polgárokat a részvételtől, és végső fokon a demokrácia legitimitását kérdőjelezi meg. Végeredményben a növekvő egyenlőtlenségek – legyenek egy-egy országon belüliek vagy nemzetköziek – számos módon gyöngítik a politikai demokráciát.

2. Mi történik az egyenlőtlenségekkel Magyarországon?

Sokféle rendszerben lehetne végigpörgetni az élet különböző területeit, s vizsgálni az épp ott jellemző differenciáló folyamatokat. Ebben a keretben annyi fér el, hogy az életciklus mentén ragadunk ki néhány jellegzetes folyamatot vagy intézményt.

Tudás

Régóta tudjuk, hogy a gyerekek sorsát, életesélyeit nagy mértékben meghatározza, hogy hová, milyen családba, milyen faluba vagy városba születnek. Az iskola funkciója nagyjából a második világháború óta e tekintetben annyit változott, hogy a társadalom már nemcsak a sorsszerű végzet beteljesítését, a társadalmi hierarchia pontos leképezését, átörökítését, megerősítését várja az iskolától – alkalmasint némileg „felcsúszó” szinten, vagy némi „vérfrissítést” jelentő társadalmi mobilitással. Az esélyegyenlőség ideáljának általános elfogadottságával a modern világ az iskolával szembeni követelménnyé tette az induló hátrányok csökkentését is. Annál is inkább, mert a kifejlesztett képességek, a tudás, a magas szintű képzettség, az élethosszig tartó tanulás egyre fontosabbá válik a gazdaság működtetésében is, az életesélyek alakításában is. Növekszik tehát az az alapszint, amelyre a rosszul induló gyerekeket is fel kellene hozni, továbbá a gazdasági szerkezet átalakulásával, a képzetlenek növekvő piacképtelenségével a hátrányok behozásának egyéni és országos

⁴ A Tobin-adó a nemzetközi devizaátváltáshoz kapcsolódó spekulációs nyereségek egészen csekély megadóztatásával szeretne alapokat szerezni a legszegényebb államok adósságcsökkentéséhez.

TANULMÁNYOK

tétje is egyre nagyobb. Megnyugvásra ad látszólag okot, hogy az iskolázás mutatói országos szinten javulnak, egyre több a középiskolában és felsőoktatásban továbbtanuló.

A megnyugvás azonban jogtalan: az esélycsökkentési kilátások rosszak és romlóak. A társadalmi hátrányok átörökítése folyamatos, sőt egyes helyzetekben növekvő (Gazsó és Laki 2004). (3. táblázat) Nemzetközi szinten kirívóan nagyok, és minden valószínűség szerint tovább emelkednek a gyerekek társadalmi indulás szerinti teljesítménykülönbségei (OECD 2004, 2005; Róbert 2004) (4. táblázat)

3. táblázat A 15–29 éves fiatalok legmagasabb iskolai végzettsége az apa iskolázottsága szerint 2000-ben

15–29 éves fiatalok legmagasabb iskolai végzettség szerinti megoszlása, %	8 oszt. és kevesebb	Szakközépiskola	Szakközépiskola, technikum	Gimnázium	Főiskola	Egyetem	Összesen
8 osztály alatt	43	38	11	5	2	1	100
Általános iskola	23	52	14	6	4	1	100
Szakközépiskola	8	47	28	10	5	1	100
Szakközépiskola, technikum	5	23	38	13	16	5	100
Gimnázium	4	25	28	25	14	4	100
Főiskola	2	15	36	19	16	12	100
Egyetem	0	7	20	24	28	21	100
Összesen	27	44	14	6	4	5	100

Forrás: Gazsó–Laki (2004) 143. o.

4. táblázat Iskolai teljesítmény és társadalmi háttér
(Az országok rendezése az első oszlop értékei alapján történt)

Szövegértés és származás közötti korrelációs együttható	Apa iskolai végzettsége	Anyai iskolai végzettsége
Svédország	0,11	0,14
Írország	0,15	0,15
Norvégia	0,16	0,14
Finnország	0,18	0,16
Franciaország	0,19	0,22
Anglia	0,19	0,20
Görögország	0,22	0,24
Portugália	0,22	0,24
Ausztria	0,23	0,24
Olaszország	0,25	0,23
Lengyelország	0,26	0,24
Dánia	0,28	0,32
Németország	0,30	0,35
Csehország	0,36	0,31
Magyarország	0,38	0,40

Róbert (2004) 196. o.

1970 és 1985 között egy lassan javuló folyamat ment végbe. Minden évben (átlagosan) 0,8 százalékkal csökkent azok aránya, akik nem végeztek el az általános iskolát. *Ez a folyamat azonban leállt.* Kertesi és Varga (2005) kimutatták, hogy a mai magyar társadalomban 15 éve folyamatosan újratermelődik minden születési évjáratból egy nagyjából 20 százaléknyi tömeg, amely nem képes nyolc osztálynál (vagy a régi típusú kétéves szakiskolánál) magasabb iskolai végzettséget szerezni. Igaz, ezek a fiatalok a nyolc általános után valamilyen képző intézménybe bekerülnek (a statisztikát javítva), de hamarosan le is morzsolódnak. Túlzás nélkül állítható, hogy a lemaradó és kimaradó gyerekek – minden tíz közül 2-3 gyerek – sorsa 15 éves korukban ma is megpecsételődik. Az iskola mai módszereivel, eszközeivel, forrásaival, iszonyatos merevségével (Andor 2005) minden kormányzati „ösztönzés” ellenére képtelen áttörni ezt a falat.

A probléma súlyát két roma felmérés gyerekekre vonatkozó eredményeinek egybevetése összegezi. 1993 és 2003 között megdőbbséget mértékben romlott a roma fiatalok továbbtanulási esélye (Kertesi 2005). Mindez akkor, amikor az országos továbbtanulási arányok javultak. Az olló úgy nyílt, hogy a roma gyerekek lefelé, a többiek felfelé mozdultak. 1993-ban a roma fiatalok 62 százaléka volt még benne az iskolarendszerben 18 éves korában, ez az arány csökkent 2003-ban 44 százalékra. Eközben az országos továbbtanulási arány 91-ről 96 százalékra nőtt. (5. táblázat) (A szegényekről általában sajnos nincs ilyen adat, holott feltehetően hasonló probléma létezik.)

5. táblázat Az 1993 végén, illetve a 2003 elején 16–17 éves (a romák esetében: 17–18 éves) korosztály továbbtanulási arányszámai

Népesség-csoport / év	A kohorsz egészéből				A nyolc osztályt végzettek közül továbbtanul az alábbi iskolatípusban (%)		
	elvégzi a nyolc osztályt (%)	továbbtanul az alábbi iskolatípusban (%)			szakmunkás képző, szakiskola	érett-ségit adó iskola	összesen
		szakmunkás képző, szakiskola	érett-ségit adó iskola	összesen			
Romák 1993	68	33	9	42	49	13	62
Romák 2003	86	24	14	38	28	16	44
Országos 1993	96	39	48	87	41	50	91
Országos 2003	96	12	80	92	13	83	96

Megjegyzés: A továbbtanulók közé azokat számították a szerzők, akik az adott korosztályból vagy az adott iskolatípusban tanultak, vagy már elvégezték azt. A továbbtanulási arányokat a számok az addigi lemorzsolódás mértékével alulbecsülik.

Forrás: 1993., illetve 2003. évi roma adatok: 1993/94. évi és 2003. évi romafelvétel. 1993. évi és 2003. évi Magyarország összesen adatok: KSH munkaerő-felvétel, adott év 4. negyedévi hullám (saját számítások egyéni adatokból).

A nyomor átörökítésének egyik erősödő eszköze a szegregálás. Részben régi rossz tradíciók folytatásaként, és még sokkal inkább a szabad iskolaválasztás (a beiskolázási körzetek minden óvatosságot mellőző

megszüntetése, és a fizető magániskolák megjelenése) negatív hatásaként rohamosan nő az iskolák közötti és az iskolákon belüli szegregálódás. Ilyen jellegű *iskolák közötti* társadalmi elkülönülésre alig van a világon példa. A legújabb OECD PISA vizsgálat szerint (OECD 2004) a *most már 40 tagország és társult ország között Törökország után Magyarországon a legnagyobb, az OECD átlag több mint kétszerese az iskolák közötti társadalmi-gazdasági szegregáció*. Ez a mutató valóban a szabad iskolaválasztás gátlás-talan kihasználására utal. Ilyen iskolapolitikára Magyarországon kívül csak egy-két országban, Új Zélandban és Chilében látunk példát (Kertesi-Kézdi 2005). De még ott sem nézik ilyen önelégülten és tétlenül az iskola rejtett kirekesztő tevékenységét. Az iskolán belüli szegregáció sem a legkisebb nálunk, de nem feltűnően nagy. Azért lehet viszonylag alacsony, mert az iskolák már szokatlanul homogének. Ha viszont egy iskolán belül van mit szegregálni, akkor ez meg is történik. Az osztályok közötti társadalmi szegregációt már a hetvenes években kimutattuk. Ma ez nem kis részben a romák fokozódó kirekesztését jelenti – 2003-ban már a roma gyerekek 20 százalékát helyezték kiegészítő osztályba. A helyhez kötöttség és pénztelenség a szegények többségét kirekeszti az óvoda és iskolaválasztás lehetőségéből, ennek elkülönítő következményeivel.

Jó 40 évvel ezelőtt kezdtük el Magyarországon az iskolakutatásokat. Az iskolai hátrányok és kudarcok akkori magyarázatában megtaláljuk a gyerekek eltérő otthoni körülményeinek, lakásnak, a hiányzó és a kieső jövedelmeknek a szerepét; a szülők kulturális tőkéjének a hatását; azt, hogy eltérő felkészültséggel, nyelvi stb. készségekkel kerülnek a gyerekek iskolába; a települési hátrányt; a jövőre vonatkozó homályos képet – a mai magyarázó arzenálból talán csak a munkanélküliség, inaktivitás nem szerepeltek a hátrány összetevői között, és a szegregáció volt akkor kisebb (Ferge 1969: 208–236). A következtetések sem lehettek nagyon mások: „az iskola társadalmi környezethatást ellensúlyozó funkciója csak olyan pedagógia talaján bontakozhat ki, amely nem várja meg a hátrányok kibontakozását és a tanulmányi eredményekben való manifestálódását, hanem a nevelési-oktatási intézménybe (valójában már az óvodában, sőt...) való bejutás első pillanatától céltudatosan törekszik a hátrányok csökkentésére...”.

Sok országban ez a program sikerült. Nálunk – tisztelet a kivételes iskoláknak és pedagógusoknak – nem. Nem volt sosem elég forrás, és főként: nem történt meg a *szemléletváltás* az iskolában, az iskola környezetét és közegét jelentő társadalomban, a civil társadalomban, a kormányzásban.

Az iskola társadalmi küldetését, a gyerekek összességének, és kivált a rosszul indulóknak a „jövőre való felkészítését” romló szinten teljesíti. A köztudottan szükséges tettek elmaradásáért, az iskola társadalmilag torzuló szerkezetéért felelős a társadalom egésze, felelősek a privilegizáló iskolarendszert féltékenyen őrző és erősítő közép- és felső rétegek, de a fő felelős a mindenkori politikai osztály.

Munka

A társadalmat átstrukturáló, és egyben az életésélyeket a korábbinál jobban differenciáló tényezővé vált a *munkaerőpiachoz való viszony*. Ez azt is tartalmazza, hogy milyen módon, milyen jogcímen jut, vagy nem jut az ember a *létfenntartás forrásaihoz*. Elkülönülnek a kisebb vagy nagyobb tőkével rendelkezők és a többiek. Az előbbiek is nagyon tagolt csoport, amelyen belül külön kaszt a nagytőke, és mindenképp elkülönülnek azok, akik mások munkáját is ki tudják használni azoktól, akik csak önmagukat használják ki. A tőkével nem rendelkezők helyzete attól függ, hogy találnak-e helyet a munkaerőpiacon vagy sem, vagy ha helyet nem is, legalább munkaerő-piaci jogcímet valamilyen ellátásra. Közöttük számos csoport különítható el. Itt nem a szokásos rétegződési kritériumokat – hierarchikus pozíció, bér, munkakörülmények, munka tartalma, jellege, stb. – veszem figyelembe, hanem csak a munkaerőpiachoz való viszony kritériumait. A csoportosítás annak a komplex folyamatnak a sajátosságait igyekszik kifejezni, amelynek során gyengültek azok a szociális jogok, és főként munkajogok, amelyek a huszadik század elejétől megteremtették a munka biztonságát és méltóságát (Castel 1998). A jogok gyengülésével ugyanis a munka méltósága is elveszőben van. (Ezzel is összefügg identitásképző erejének gyengülése.) E sajátosságok megfelelő operacionalizálása még késik. A megfogható munkaerő-piaci kritériumok között a rendelkezésre álló adatok alapján csak olyasmit tudok figyelembe venni, mint a szerződések típusa, a munkahely biztonsága, a munkajogi védelem ereje. Az ezek alapján formált – egyelőre csak kísérleti érvényű – csoportok így is valamennyire hierarchiát alkotnak, több szakadással. E csoportok a következők:

1. Tőkések, önálló jogi személyiségű, vagy/és másokat foglalkoztató vállalkozók, erős piaci helyzetű, részben önfoglalkoztató szabadfoglalkozásúak (többnyire értelmiségi szakmákban).

2. Stabil alkalmazotti státusúak, akiknek határozatlan idejű szerződésük van az elsődleges (törvényes, „fehér”) munkaerőpiacon. Így van munkajogi védettségük, erős szociális jogaik, kiszámítható jövedelmük és nyugdíjuk. Ez így együtt egyetlen más csoportra sem igaz. Igaz, a munkajogok erodálásával a határozatlan idejű szerződések biztonsága gyengül.

3. A tőke nélküli önfoglalkoztatók közül azok, akiknek ugyan nincs sem tőkéjük, sem alkalmazotti státusuk, sem alkalmazottjuk, és nem „jogi személyek”, de valamilyen többé-kevésbé stabil helyzetű munkáltatóval (gyakran valamilyen állami képződménnyel) havonta ismétlődően megkötött vállalkozói szerződésben állnak. Ez jogilag nem, de az adott szó jogán valamennyire stabilnak tekinthető megélhetést jelent. A munkavállalásnak ez a módja jogszerűtlen, de minthogy a munkáltatónak olcsóbb, mint az alkalmazott foglalkoztatása, terjed. A munkavállaló jogai, társadalombiztosítási védettsége csorbulnak – de még mindig erősebbek, mint ha feketén vállalna munkát.

4. Korábbi munkaviszonyuk jogán társadalombiztosítási ellátásra (rokkantnyugdíj, korai, előrehozott, korengedményes nyugdíj, táppénz, gyed, munkanélküli járadék) jogosultak. Ezek az ellátások legalább a mi-

nimális megélhetést valamennyire biztosítják, bár az aktív keresetektől fokozatosan leszakadnak. (Erre a nyugdíjknál „garancia” a svájci indexelés, más ellátásoknál a fokozatosan bevezetett plafonok, gyöngülő jogosultságok.) Mégis, privilégizált helyzetet jelentenek, amennyiben legalább kiszámíthatóak, és nem jogfosztók.

5. Alkalmazásban vannak a nyílt munkaerőpiacon, de csak határozott idejű szerződésük van, foglalkoztatásuk rendszertelen vagy „atipikus” (amely fogalomba a részmunkaidőtől a teljesen esetleges munkaerő-kölcsönzésig, közmunkákig vagy napszámig minden belefér). Ebbe a csoportba sorolom azokat a tőke nélküli önfoglalkoztató vállalkozókat, akiknek (a 3. csoportba soroltaktól eltérően) nincs rendszeres szerződésekre kilátásuk. Noha fő jövedelemforrásuk a „vállalkozásuk”, valójában kényszervállalkozók, akik alkalmi, esetleges szerződésekből, vergődő kis üzletekből vagy műhelyekből élnek.

6. Csak a fekete vagy szürke (nem legális) munkaerőpiacon van helyük, vagy egyáltalán nincs munkaerő-piaci helyük, azaz ellátásra nem jogosult munkanélküliek. Ez a két csoport gyakran összemosódik, hiszen a munkanélküliek, még ha sikeresen kiharcolják is egy időre a munkanélküli segélyt (ez jó, ha a felüknek sikerül), nem tudnak ebből megélni. Fekete munka nélkül a munkanélküliek élethelyzete minden léthatár alatt lenne (Szalai 2004).

Az utolsó két csoport megélhetése bizonytalan. Munkajogaik gyengék vagy egyáltalán nincsenek, ami teljes kiszolgáltatottságot jelent (Kozma 2004). Nemcsak az elfogadható megélhetési szinthez nincs joguk, hanem gyakorta a léthez sincs.

Minthogy ez az egész szemlélet – ti. hogy a munkaerő-piaci helyzet a maga ányaltságában vált perdöntővé – új, ilyen jellegű statisztikák nem készülnek. Megkockáztattam, hogy a különböző források alapján megbecsüljem, hányan tartozhatnak az egyes csoportokhoz a munkaképes korú népességen (60 éven aluli férfiak, 55 év alatti nők) belül. A becslés bizonytalan, nagyon sok információ hiányzik. Mindenekelőtt a most stabilnak tekintett 1–2–3 csoportot kellene differenciálni legalább a bérek színvonala és a tényleges (nem formális) biztonság szerint. Az adatok valószínűleg túlbecsülik a jó helyzetek arányát, de így is figyelemfelkeltők.

A munkaképes korúak száma 2000 körül (diákok nélkül) 5,4 millió volt. 70 százalékuk foglalkoztatottnak számít. E magasnak tűnő arány ellenére alig felük munkaerő-piaci helyzete elfogadható. (6. táblázat) *A korosztály harmada csak gyenge szálon, vagy sehogy sem kapcsolódik a munkaerőpiachoz, és további 17 százaléknak csak szerzett jogai vannak, de aktív státusa nincs.*

6. táblázat A munkaképes korú népesség megoszlása munkaerő-piaci csoportok szerint, diákok nélkül
2001. és 2002. évi adatok alapján – saját becslés

Munkaképes korúak (15–59 ffi, 15–54 nő)	Fők száma, ezer	Százalékos arányok
Összes fő, diákok nélkül	5406	100%
Összes foglalkoztatott	3719	(69%)
Összes munkaképes korúból:		
Relatív biztos helyzetű (felső határon lévő becslés)		
Együtt :	3945	73%
Ebből: Stabíl alkalmazott és jogi személyiségű, vagy alkalmazottat tartó vállalkozó (1., 2., 3. csoport)	3019	56%
Társadalombiztosítási ellátást kapó (4. csoport)	926	17%
Ebből: nyugdíjas	508	9%
gyes, gyed	298	6%
Munkánélküli járadékos	120	2%
Bizonytalan helyzetű és munkaerőpiacon kívül (alsó határon lévő becslés)		
Együtt:	1461	27%
Atípikus, meghatározott idejű szerződés, segítő családtag (5. csoport)	400	7%
0 alkalmazott, nem jogi személy vállalkozó (5. csoport)ó	300	5%
Munkaerőpiacon kívül van (6. csoport)	761	14%
Ebből: Regisztrált munkánélküli, nincs járadék	244	5%
Egyéb inaktív	517	9%

Forrás: Fazekas (2002), 246, 265; Laky (2003), 43, 49, 52, 53, 102, 105 o.

Ez a helyzet sem gazdaságilag, sem társadalmilag nem tartható fenn. Gazdaságilag azért nem, mert már most lehetetlen eltartani a munkaképes korú inaktívakat. (A 17 százalék aktív korú megélhetését valahogy biztosítja a tb, bár e megoldások racionalitása egyre vitatottabb. A másik legalább 15–20 százalék semmit, vagy legföljebb nyomorszerűt kap, ami ugyan „olcsó”, de elfogadhatatlan.) Ám ha így működnek tovább az iskola és a munkaerőpiac intézményei, ez az arány nem fog csökkenni, és a még keresők egyre kevésbé fogják vállalni az egyre érdemtelenebbnek tűnő munkátlanok ellátását. Ebből nyilvánvalóan adódik a társadalmi feszültségek erősödése. Ez már utal a társadalmi fenntarthatatlanságra. A közelebbi okokról a logika és az adatok beszélnek: ha nincs munka, vagy csak peremhelyzetű, rosszul fizetett munkák vannak, ez elég ok ahhoz, hogy a gyerekek ne tanuljanak tovább, hogy nagy és növekvő legyen a család szegénysége, hogy a család stabilitása felboruljon, hogy a betegségek és a korai halál szaporodjanak, vagyis hogy a helyzet társadalmilag fenntarthatatlan legyen.

Jövedelmek

Az Európai Unió különböző dokumentumai szerint Magyarország a szegény, de egalitárius országok közé tartozik (Commission 2005). Én azt hiszem, ez az állítás téves: Magyarország sokkal közelebb van a szegény, de egyenlőtlen országokhoz. Furcsa viták folynak nálunk a körül, hogy egyáltalán nőttek-e az egyenlőtlenségek 1989 után, és milyen mértékben. Olykor a statisztikák mondanak ellent egymásnak, olykor meg a tapasztalataink mondanak ellent a statisztikáknak. Sokféle adat, sokféle adatértelmezés létezik – és kiki megtalálja az őt igazoló információkat. Minden adat „valódi” – de nehéz megmondani, hogy melyik igaz. A társadalmi küzdelem az adatok értelmezése és elfogadtatása körül is folyik.

Az EU ama értékelésének alapja, hogy Magyarország egalitárius, az idevágó statisztikák nem megfelelő kiválasztásán múlik. Valamennyi eddig készült EU-dokumentum a KSH háztartástatisztikából származó jövedelemeloszlási adatát használta, amely a magyar szakértők szerint erre a célra alkalmatlan. Más elemzések (itthon, illetve a nemzetközi mezőnyben pl. az OECD) a célra alkalmasabb Tárki adatokra építenek. A különbség a két adatsor között perdöntő. A KSH adatot használva a magyar jövedelmi egyenlőtlenségek 1989 és 2001 között nem változtak, a mutatók jóval az Unió átlaga alatt vannak, a szegénység aránya pedig (Svédország után) a második legkisebb Európában. A Tárki adatok szerint a jövedelmi egyenlőtlenségek is, a szegénység is jelentősen nőttek ebben az időszakban, és mindezen mutatók az EU átlaga körül vannak (7. táblázat).

7. táblázat Jövedelmi egyenlőtlenségek különböző adatfelvételek szerint 2001-ben (Laekeni indikátorok)

	KSH háztartás- statisztikai adat (EU-dokumentumokban használt forrás)	Tárki, Monitor vizsgálat (OECD által használt forrás)
Felső/alsó ötöd (2001)	3,4	4,5
Gini együttható (2001)	230	30
Szegénységi arány (2001)	10	13 (14)
Magyarország helyezése a szegénységi arány növekvő rangsora szerint, 16 ország adatai alapján*	2	8

Forrás: Magyar Közös Memorandum a társadalmi befogadásról (2003), 7. o. és 23. táblázat

*Atkinson (2005), 177. o. 3.1. táblázat

A magunk részéről ebben az összefüggésben a Tárki adatait tartjuk „igazabbnak”, bár valószínűleg ezek is alábecsülik a tényleges különbségeket. Nemcsak a gazdagok jövedelmeit és azok növekedését nehéz felmérni. A szegénység közelképe is homályos. A rendszerváltás utáni folyamatokat 1992 és 2001 között nyomon kísérő, sok tekintetben mértékadó Tárki adatfelvételekben sem sikerült tetten érni a szegények hely-

zetének változását. „... (M)inden empirikus vizsgálat, melyet az 1990-es években végeztünk, azt mutatja, hogy a szegények az 1990-es évek első felében nem szegényedtek tovább... A szegények azért sem szegényedtek, mert nem volt hová szegényedniük: az alsó 10 százaléknak már olyan rossz volt a helyzete, hogy a további szegényedés kimondottan éhezést jelentett volna, amit a társadalom a rendelkezésére álló eszközökkel igyekezett megakadályozni” (Kolosi 2002, 21. o.).

Az állítás közvetlenül nem cáfolható: nincs alternatív adat. Számos jelzés és tapasztalat szerint azonban a szegényedés a halálig tartó végtelen folyamat, amelynek során javak, lakás, család, egészség, önbecsülés sorra vesznek el. A tapasztalatok közé tartozik többek között a több száz ezer családot érintő közüzemi díjhátralék- és adósságnövekedés, az olcsóbb, alkalmasint falusi lakásba költözés, a hajléktalanság, a kilakoltatások sora, a mezőgazdasági cselédek újra megjelenése, az emberek saját helyzetükről adott véleménye, az uzsorakamat terjedése, illetve a mindezeket összegző szociális munkás vélemények az általuk ismert családokról, továbbá a munkanélküliek, nyugdíjasok, gyermekes családok százaival készített interjúk. Mindezek a szegények helyzetének súlyos romlására utalnak (Ferge et al., 1995, Kozma 2004, Simonyi 1999, Szalai 2004, Szociális Szakmai Szövetség 2003, Kertesi 2005). Ha szegényedés és gazdagodás a statisztikailag mérhetőnél nagyobb üteműek voltak, akkor az egyenlőtlenségi olló akár az európai országok átlaga fölött is lehet.

A statisztikai (ál)viták ellenére annyi biztosan igaz, hogy a jövedelmi egyenlőtlenségek 1990 óta jelentősen nőttek. A két szélső tized (a leggazdagabb és legszegényebb 1 millió ember) között a nyolcvanas évek végi ötszörösről 2003-ra több, mint nyolcszorosra nőtt a mért különbség. (8. táblázat) A relatív szegények, azaz az átlagos jövedelem fele alatt élők aránya a nyolcvanas évek végének 6–7 százalékáról 15–16 százalékra nőtt: fél millió helyett másfél millió a nagyon szegények aránya. Ezen belül néhány csoport különösen veszélyeztetett, a szegények aránya közöttük minden vizsgált évben jóval az átlag fölött volt. A 2003-as szegényarányok a romák körében (16 százalék helyett) 60 százalék, ha munkanélküli a háztartásfő 47 százalék, a három és több gyerekeseknél 40 százalék, az egyedülálló szülőknél 37 százalék (Gábos-Szivós 2004, 116–117. o.).

Az utolsó tíz évben a változás a KSH számításai szerint úgy ment végbe, hogy az alsó jövedelmi tizedbe tartozó szegények átlagjövedelmének növekedési üteme elmaradt az összlakosságé mögött. A jövedelmek átlagos növekedési üteme 1993 és 2003 között átlagosan 4,7-szeres volt, míg az alsó tizedbe tartozók esetében kevesebb, mint négyszeres.⁵ Ebben a csoportban minden vizsgált évben az átlagos jövedelem a KSH által számított, nem különösebben bőkezű létminimum fele volt. A létminimum alatt összesen mintegy hárommillió ember él.

5 Köszönöm Havasi Évának, hogy ezeket a számításokat rendelkezésemre bocsátotta.

8. táblázat A jövedelmi egyenlőtlenségek és a szegénység alakulása, 1982–2003

	1982	1987	1996	2000	2003
Felső tized/alsó tized (egy főre)	3,8	4,6	7,5	7,5	8,1
Gini együttható, %	21	24	29	29	32
Szegénységi arány					
Az ekvivalens átlagos jövedelem fele alatt	..	6–7%	18%	14%	16%

Forrás: 1982–1987: *Jövedelemeloszlás Magyarországon*, KSH, 1998, p. 11, 1996: Szivós-Tóth 1999, 31. o., 2003; 2004: Tóth 2004: 77. o., Gábos 2004: 98. o.

A jövedelmek alakulásának jövőbeni tendenciája bizonytalan. A Táarki a 2000-es év körül úgy látta, hogy az egyenlőtlenségek növekedése megállt. Az újabb adatok ezt a bizakodó állítást kérdőjelessé tették (Tóth 2004). Magam azt hiszem, hogy ha nem történnek ellenkező irányú komoly erőfeszítések, az egyenlőtlenség csökkenése nem várható, növekedése valószínű. A szegények esetében azért, mert a munkaerőpiacról régen kihullott és alulképzett tömeg foglalkoztatási és segélyezési kilátásai egyaránt rosszak, továbbá a munkaerőpiacon gyengék és rosszul fizettek helyzetén javítani képes munkajogoknak több esélyük van további gyengülésre, mint erősödéssel. A legjobb helyzetűek esetében viszont joggal feltehető, hogy jövedelmeik gyorsan fognak igazodni a globális piac magas régióihoz, és hogy további jövedelmeket generáló vagyonuk halmozódása folytatódik.

Az egyenlőtlenségek növekedése mellett változik az eloszlás jellege. A jövedelmek eloszlását leíró görbék még az ország leginkább egyenlősítő időszakában sem voltak folyamatosak, szakadások nélküliek. Mindig felsejlett két árok „alul” és „felül”, a szegények és a felettük lévő többiek, meg a legjobb helyzetűek és az alattuk lévő többiek között. A rendszerváltás 15 évében az eloszlások természete változott, legalább két új sajátosságot mutatnak. A szakadások „lent” és „fent” szakadékká növekszenek, épp a nagyon gazdagok elszármazása, és a szegények szegényedése miatt. Lehet azon vitatkozni, hogy milyen fogalmakkal írjuk le a mostani helyzetet, növekvő és kezelhetetlenné váló egyenlőtlenségként, vagy egy, a társadalom integráltságát veszélyeztető „társadalom alatti” vagy „lét alatti osztály” megjelenéseként, ahogyan ezt Ladányi és Szelényi (2004) javasolják. Bármilyen szemléletes leíró fogalmat használjunk is azokra, akiket az erősebbek, ha úgy tetszik, az erősebbeket szolgáló mechanizmusok kiszorítanak az adott kor színvonalán még elfogadható, élhető léttől, magam ezt a jelenséget is az egyenlőtlenségek egyik, „minőségi-leg” új megnyilvánulásának tartom. Az új eloszlás másik, még alig kivehető sajátossága a középen lévők közötti szakadás (ha talán nem is szakadék) munkaerő-piaci helyzetük biztonsága-bizonytalansága szerint. A középrétegek egy részénél szinte állandó fenyegetéssé vált a lecsúszás, szegényedés réme.

Mindennek ellenére valamivel kevésbé vagyok pesszimista a jövedelmek, mint a vagyonok egyenlőtlensége dolgában. A jövedelmek esetében

ugyanis valamennyi eszköz még van az állam kezében: megfelelő adó- és transzferrendszerrel „fent” valami keveset korlátozhat, „lent” valamennyire kiegészíthet.

Vagyon

Az életesélyek új, perdöntő meghatározója a vagyon, a TŐKE. Ha nem jönnek közbe társadalmi kataklizmák, átörökökíthető, további jövedelmet és vagyont generál, hosszú távú biztonságot nyújt. Nemcsak magas pozíciót biztosít a társadalmi hierarchián belül, hanem lehetővé teszi a mások feletti rendelkezést. Az igazán meghatározó tényező azonban az, hogy a vagyon mindig nyomást gyakorolhatott a politikára, a mai nagy vagyonok azonban eddig nem ismert mértékben teszik lehetővé a politikai hatalom befolyásolását.

Az arányok érzékeltetésére az USA adatait idézem föl. Az USA valószínűleg listavezető a vagyoneeloszlás egyenlőtlenségét tekintve (legalábbis az „első világ” országai között). Az Egyesült Államokban a legszegényebb 40 százaléka az összvagyon 2 ezreléke – és e vagyon értéke 15 év alatt közel felére csökkent. A csúcson lévő 1 százaléka az ország összvagyonának 40 százaléka, amely gazdagság 1983 és 1998 között közel másfélszeresére nőtt.⁶ A részletes adatokat csak azért közlöm, mert más ilyen információt nem találtam, viszont sorsdöntő, és a globalizációval föltehetően terjedő folyamatról van szó.

9. táblázat A nettó vagyon megoszlása és változása az USA-ban
1983 és 1998 között

Vagyon- osztályok	1983	1989	1992	1995	1998	háztartások nettó vagyonának változása 1983 és 1998 közt, %
Felső 1%	33,8	37,4	37,2	38,5	38,1	42
Következő 4%	22,3	21,6	22,8	21,8	21,3	21
Következő 5%	12,1	11,6	11,8	11,5	11,5	21
Következő 10%	13,1	13,0	12,0	12,1	12,5	24
Következő 20%	12,6	12,3	11,5	11,4	11,9	21
Középső 20%	5,2	4,8	4,4	4,5	4,5	10
Alsó 40%	0,9	-0,7	0,4	0,2	0,2	-76

Forrás: <http://www.inequality.org/factsfr.html>. Edward N. Wolff, „Recent Trends in Wealth Ownership, 1983–1998,” April 2000. Table 2. Available on the website of the Jerome Levy Economics Institute at www.levy.org/docs/wrkpap/papers/300.html

6 Forráshoz lásd 9. táblázat

Ennél kisebb léptékűek az egyenlőtlenségek Angliában, de a tendencia eléggé hasonló (Hills 2004). 1920 és 1990 között előbb igen jelentősen csökkent, ill. stagnált a vagyoni egyenlőtlenség, azóta újra növekvőben van. 1997-ben a felső 10 százalék kezében volt a vagyon (pénzzé tehető vagyon) 47 százaléka, 2001-ben pedig az 56 százaléka (Paxton 2004).⁷ Az európai országok trendjei inkább Angliához, mint az USA-hoz állnak közel.

A magyar vagyoneeloszlásról (talán érthetően) egyelőre nagyon keveset tudunk. Az új gazdaság jelentős része olyan homályos legitimitású, hogy semmiféle vagyonbevallással nem lehet a nyomára jutni. Tulajdonképpen már az is meglepő, hogy 2002-ben és 2004-ben komoly tényfeltáró munkával elkészült és nyilvánosan hozzáférhetővé vált a száz leggazdagabb magyar vagyонkimutatása (csak a törvényesen nyomon követhető és elismert vagyонokról van szó). Néhány évvel korábban annyira láthatatlanok voltak még ezek a vagyонok is, hogy Szelényi Iván (1995) úgy vélte, igazi tőkések helyett menedzserek alkotják majd az újkapitalizmus uralkodó osztályát. Persze a magyar gazdagok (még ha mindenki mindent bevallana is) nyomába sem jönnek az amerikai milliárdosoknak. Bill Gatesnek dollárban van annyi milliárdja, mint a leggazdagabb magyaroknak forintban (a nagyságrend 50 milliárd).

A száz leggazdagabb magyar (törvényes) összvagyon a két év alatt mintegy a másfélszeresére, 600-ról 900 milliárdra ugrott, azaz nyilván gyorsabban nőtt, mint az ország teljes vagyona (Száz leggazdagabb magyar 2002, 2004). A szegények vagyонváltozásáról még ennyit sem tudunk. Én valószínűnek tartom, hogy a legrosszabb helyzetű 15–20 százaléknál jelentős vagyонvesztés állt elő, részben az eladósodás következtében, részben mert lakásukat és ingóságait nem tudták karban tartani, részben pedig azért, mert a magas rezszi miatt elkezdődött a viszonylag jobb lakások kényszerű lecserélése rosszabbra.

Amit figyelemre méltónak tartok, az a két év alatti vagyonnövekedés. A vagyon nem mérhető össze a folyó jövedelmekkel. Nincs túl sok értelme annak a mondatnak, hogy a 100 gazdag vagyona (stock típusú adat) az éves GDP közel 5 százaléka (flow típusú adat). Ám azt hiszem, az már értelmezhető, hogy 1 év alatt (átlagosan) a vagyonosok vagyona 150 milliárddal *nőtt* – hiszen a növekménynek a folyó jövedelemből kellett valahogy kikerülnie. Ez a növekmény a GDP közel egy százaléka. Másfélszer nagyobb összeg, mint mondjuk például az, amit az ország (a költségvetés) évente szán *3 millió ember segélyezésére*.

Ezek azonban csak a hivatalos adatok. 2005 áprilisában egy adószakértői civil testület, a Tax Justice Network, rövid tanulmányt tett közzé a világhálón. Adataik szerint a gazdagoknak adómentességet biztosító „off-shore” rendszer, az ilyen cégeknél elhelyezett egyéni vagyon 11,5 trillió dollár, Anglia évi össznemzeti termékének tízszerese. Az ebből származó évi jövedelem be nem fizetett adóját minimum évi 225 milliárd dollárra becsülik. Hogy ez országonként mennyi veszteséget jelent, azt

⁷ Ezekről a tényekről az angol adóhivatal weblapjáról bárki tudomást szerezhet: lásd www.inlandrevenue.gov.uk/stats/, stb. A magyar adóhivatal egyetlen hasonló társadalmilag értelmezhető adatot sem bocsát a „köz” rendelkezésére.

nem tudni. Nyilván minden országból lehetnek érintett gazdagok. Mellesleg a fenti összegben a multinacionális vállalatok pénze nem szerepel, csak egyéneké.

Nehéz megbecsülni, hogy miként fognak tovább formálódni a vagyoni egyenlőtlenségek a világban és nálunk. E pillanatban, csak Magyarországra koncentrálva, a globális trendek, a piaci összefüggések és az erőviszonyok alapján nagyon valószínű a gazdagok további gazdagodása, és az egyenlőtlenségek további növekedése. Ami talán meggátolható, az a szegények további vagyronvesztése, de ez nehezen oldható meg a vagyonnövekedés valamelyes korlátozása (azaz forrásátcsoportosítás) nélkül.

Egészség

A fizikai életesélyek tartalma az, hogy kinek mennyi életév adatik, és ezt milyen egészséggel, milyen korlátozásokkal éli meg. Egyik fontos mutatója a születéskor, vagy bármely életkorban még várható élettartam. Az ENSZ társadalmi fejlettséget kifejező indexének három összetevője van: a beiskolázási arányok, az életszínvonalat kifejezni hivatott egy főre jutó jövedelem, és a születéskor várható élettartam. Az élet önmagában érték – talán a legkevésbé vitatott minden emberi érték közül. Ugyanakkor sokféle kapcsolatban van az egyenlőtlenség problematikával.

Köztudott, hogy az életkörülmények és az egészségi állapot összefüggnek. A magasabb jövedelműek, magasabb iskolai végzettségűek, jobb lakásban élők egészség-tudatosabbak, egészségesebbek és tovább élnek, mint a szegényebbek. Ez – általában – országok között és országokon belül egyaránt igaz. Burundiban a férfiak születéskor várható élettartama 41 év; a Szub-Szaharai Afrika országaiban együtt 49 év; a magas jövedelmű országok együttesében 75 év, Svédországban 77 év. Az egyes országokon belül a szegényebb és gazdagabb régiók, települések, rétegek között 8-10 év különbség van.

Magyarország (és az egész régió) halálozási helyzete történelmileg nézve bonyolultabb. A háború utáni két évtized a rohamos javulás időszak volt, a hatvanas évek közepétől a kilencvenes évek közepéig romlottak, majd stagnáltak az életkilátások, s azóta ismét javulni látszik a helyzet. Előbb közeledtünk a fejlett országokhoz, utóbb jelentősen eltávolodtunk Nyugat-Európától, s most mintha ismét csökkenne a távolság. 2004-ben a férfiak várható élettartama 69 év lett, 3 évvel több, mint 1998-ban.

Noha nincs elég összehasonlítható adat, annyi bizonyos, hogy a jobb és rosszabb helyzetű kistérségek vagy budapesti kerületek között 8–10 évnyi különbségek vannak. Ehhez hasonló nagyságrendű a halál előtti egyenlőtlenség romák és nem-romák között. Az olló különösen nagy iskolai végzettség szerint. Kovács Katalin számításai szerint 2001-ben a 25 éves férfiak várhatóan még 52 évet élhetnek, ha van felsőfokú diplomájuk, de csak 37 évet, ha legfőljebb általános iskolát végeztek. A különbség 14,5 év, és még ennél is közel 2 évvel nagyobb a korlátozásmentesen eltölthető évek közötti különbség. A nők körében a trend hasonló, bár a különbségek kisebbek.

TANULMÁNYOK

10. táblázat 25 éven felüli férfiak és nők várható élettartama és korlátozástól mentes várható élettartama iskolai végzettség szerint, 2001

Nem	Iskolai végzettség	Várható élettartam, év	Korlátozás-mentes várható élettartam, év		Csoportok közötti különbség, év	Várható ét	Korl. mentes várható ét
Férfi	0-8 osztály (a)	37,1	23,0	b-a	12,8	9,5	
	9-14 osztály (b)	49,9	32,5	c-b	1,7	6,4	
	15+ osztály (c)	51,6	38,9	c-a	14,5	15,9	
Nő	0-8 osztály (a)	50,3	25,7	b-a	2,9	9,1	
	9-14 osztály (b)	53,2	34,8	c-b	2,2	4,2	
	15+ osztály (c)	55,4	39,0	c-a	10,1	13,3	

Forrás: Kovács 2003: 133.

Az olló nyílását jól jellemzi a csecsemőhalandóság alakulása, amelyről hosszabb távon vannak adatok. Bondár Éva számításai szerint 1970 és 2000 között az országos átlaghoz képest romlott a helyzet nem csak a csökkenő népességű 8 osztályt végzők körében, hanem a középső csoportnál is. Jelentős javulás csak a felsőfokú végzettségűeknél van. (Az első két csoportnál számíthat, hogy a legalsó csoportból nagy áramlás volt a középső felé. Ez azonban a közép- és felsőfok között is igaz, mégis volt javulás.)

11. táblázat A csecsemőhalálozás az anya iskolai végzettsége szerint az országos átlag százalékában

Év	Az anya által végzett osztályok száma			Országos átlag
	8 általános	9-12 osztály	13-X osztály	
1960	90,3	68,5	61,1	100
1969	99,7	80,7	67,2	100
1980	108,1	77,6	70,1	100
1990	119,2	71,8	62,3	100
2000	135,9	79,3	52,2	100

Bondár Éva, 2000, 6. táblázat.

Megjegyzés, Bondár Éva információja alapján:

A táblában nem szerepelnek a 8 osztálynál alacsonyabb végzettségű anyák mindig rendkívül magas adatai. Ezért lehet olyan sor, ahol az átlaghoz viszonyított minden arány 100 százalék alatt van. A tanulatlan anyák kihagyását az indokolja, hogy létszámuk rendkívüli mértékben csökkent, összetételük ennek megfelelően átalakult.

A halálozási ollók minden elérhető információ szerint az utolsó 10 évben nyílnak. Az országos helyzet tehát úgy javul ebben az esetben is, hogy egyes rétegek a korábbiaknál is jobban leszakadnak a többségtől.

Az ország utolsó fél évszázados halálozási trendjei olykor egybecsengenek ismert magyarázatokkal, máskor ellentmondanak azoknak. A statisztikák (kevés kivétellel) tükrözik a nem, az életkor, a korosztály (szü-

letési idő) megkerülhetetlen szerepét. A hatvanas évek közepéig a tapasztalatok igazolják azokat az elméleteket, amelyek szerint mortalitás és morbiditás összefüggnek a társadalmi változásokkal, a modernizációval, amely epidemiológia korszakváltást (azaz a halálozási és megbetegedési mintázatok teljes átalakulását) is hozott magával. A társadalmi feltételek hatása minden időpontban kimutatható volt – legfőlegbb egyes politikailag rossz korszakokban nem volt hozzáférhető adat. Cseh-Szombathy László (1965) már a hatvanas évek közepén vizsgálta az öngyilkosságok társadalmi összefüggéseit. Demográfusok fokozatosan vonták be a szegénységgel összefüggő egyes tényezőket a halandósági vizsgálatokba. Széles körben váltak ismertté Józán Péter (1988, 1999) kutatásai a területi, regionális, budapesti kerületek közti különbségekről. Losonczi Ágnes (1989) foglalkozott a legmélyebben a társadalom védő és ártó szerepével. A halálozás és megbetegedés okai közé nem csak a szegénységet és ennek velejáróit vonta be, hanem a történelmet is. „Az emberek több korszak társadalmi terhét viselik: kiki magában hordja a társadalmi múltat” (25. o.). Utóbb Kopp Mária és munkatársai mélyítették el e kutatásokat a magatartástudomány módszereivel annak érdekében, hogy értelmezhetővé váljon a hatvanas évek végétől sok közép- és kelet-európai országban megfigyelhető romlás. Azt hangsúlyozzák, hogy az „átalakuló országokra az utóbbi évtizedekben jellemző morbiditási és mortalitási krízis hátterében a lelki, magatartási tényezők, a krónikus stressz és annak megélése alapvető” (Kopp 2003).

A fentiek világossá teszik, hogy a pszichológiai tényezők az életesélyek egyenlőtlenségére is hatnak. A kapitalizmus individualizmus-erősítő hatása evidencia. Ezzel összhangban a társadalmi ideológiák egyre erőszakosabban sugallják az önfelelősség kötelezettségét, és így azt is, hogy aki erre képtelen, az többnyire önhibájából az – nem elég előrelátó, nem elég kitartó, nem elég kockázatvállaló. Ezzel mind a siker, mind a kudarc az egyén sikerévé, illetve kudarcává válik, ami siker esetén könnyíti, sikertelenség esetén növeli a pszichológiai terheket – és ezzel a morbiditási-mortalitási ollót nyithatja.

Hasonló módon differenciált lehet a hatása annak, hogy megszűntek a diktatúrára jellemző elfojtások, szorongások. A jó helyzetűek életkilátásai valószínűleg nemcsak azért javultak, mert gazdagabbak, hanem mert szabadabbak lettek, kevesebb szorongással élnek. Ugyanakkor – ahogyan a szabadság-biztonság egyenlegre vonatkozó kutatások sejtetik – a szegények számára nagyon keveset jelentenek az új szabadságok: a biztonságvesztés nyomasztóbb, mint a szabadságnyerés felszabadító hatása.

A társadalomban elfoglalt alacsonyabb vagy magasabb hely önálló hatását (tudomásom szerint) Losonczi Ágnes vette észre először, évekkel megelőzve egy nagyhatású nemzetközi iskola (Evans et al. 1994) központi tételét. Tulajdonképpen a halandósági különbségekre vonatkozó minden jelentős kutatási irány (amelyeket Bondár Éva összefoglaló írásában felidéz) jelen volt a magyar tudományban – egyetlen kivétellel.

Ez a kivétel Wilkinson (1996, 1998, 2005) elmélete, amely egyre több elismerést – és vitát – vált ki. Wilkinson szerint a társadalmi egyenlőtlenségek nemcsak az egyének szintjén hatnak, hanem a társadalom egészében.

szének szintjén is. Adatai (szinte) egyértelműen bizonyítják, hogy *minél kisebbek egy országban a jövedelmi egyenlőtlenségek, annál jobbak az átlagos életkilátások, és annál kisebbek az életesély-különbségek*. Az egyének szintjén átlátható az ok-okozati összefüggés a jövedelmek vagy életkörülmények abszolút színvonala (a rosszabb lakás stb.) és az életkilátások között. Hihető az a tézis, amit Evans nevéhez kötnék, de Wilkinson is szívesen fogad, hogy *az egyéni relatív pozíció, a magasabb vagy alacsonyabb egyéni státus is számít: egy egyenlőtlen társadalomban a hierarchiában lejjebb lévők helyzetét épp „alullétük” tudata is rontja*. Wilkinson azonban azt is állítja, hogy az összefüggés kisebb és nagyobb közösségek szintjén is áll. *A gazdag országok GDP-szintje és az élettartam között nincs összefüggés – egyenlőtlenségük foka és az életkilátások között van*. Ennél továbbmenve azt is állítja, hogy a szegény körülmények miatt magas, és nem nagyon függ a körzeten belüli jövedelmi egyenlőtlenségektől. A rossz helyzetnek az is oka, hogy a környék a társadalom egészéhez képest szegény (Wilkinson 2000).

Magyarország utolsó 40 évének tapasztalata ellentmondani látszik Wilkinson eredményeinek. A halálozási mutatók akkor romlottak, mikor a jövedelmi egyenlőtlenségek csökkentek, és a helyzet a nyolcvanas évek második felétől lassan, majd a kilencvenes évek végén láthatóbban kezdett javulni, amikor (előbb lassan, majd gyorsan) nyílt a jövedelmi olló. A múltra nézve a magyarázat valóban a diktatúra működése okozta kivételes helyzet lehet (Kopp 2003). A jelenben pedig az utolsóként említett elemet emelném ki: a lepusztult kis közösségek, gettók életkilátásait az is rontja, hogy *egészében szakadtak le a társadalomról*.

Az országos, átlagos helyzet egy ideig továbbjavulhat. Ám ha az alapvető körülményekben nem csökkennek az egyenlőtlenségek, akkor a javuló trend megtorpanhat. A jó helyzetűek várható élettartama ugyanis gyorsan el fogja érni a legmagasabb nyugati szintet, és azután csak lassan emelkedhet tovább. A rossz helyzetűek életkilátásai viszont ilyen feltételek mellett nemigen javulhatnak.

A sor folytatható

Az egyenlőtlenségek esetenként sajátos új formákban más területeken is megjelennek. Sok mindent nem tudok itt részletezni, de néhány mozzanat legalább említésre érdemes. Ilyen például a lakáshelyzet, vagy a tér felhasználásával kapcsolatos egyenlőtlenségek. A lakás- és települési helyzet egészében javulóban van. Ám egyfelől (minden erőfeszítés ellenére) folytatódik az eladósodás és lakásvesztés⁸, egyes régiók, kistérségek, zsákfaluk leszakadása, a településeken belüli és települések közötti

⁸ A téli moratórium után tavasszal felívelt a kilakoltatási gyakorlat görbéje – a legostobább és legembertelenebb lakásmegoldás. A 2005. március 25-i Népszabadság arról tudósított, hogy Salgótarjánban 240 lakásbérlőnek mondott fel az önkormányzat a tartozások miatt. Információim szerint ezt központi beavatkozással sikerült meggátolni, ami azonban nem menti az önkormányzati döntést.

gettósodás⁹. Folytatódnak a kilakoltatások is, bár a már meglévő eszközök felhasználásával az önkormányzatok sokat tehetnének. Zömüknél azonban az emberi jogoknál és humánumnál erősebben érvényesül azok érdeke, akik „tisztá” (szegény-, cigány- és koldusmentes) belvárost vagy települést szeretnének maguk körül, és ebbe az irányba befolyásolják az amúgyis többnyire ilyen irányba hajló helyi döntéshozókat. A mind szegregáltabb lakásviszonyok az élet minden más területen hozzák magukkal a szegregálódást: mások lesznek (gyakran már most mások) a szegények iskolái, boltjai, kocsmái, útjai, közlekedése, egészségügyi ellátása, és így tovább. A társadalmi szegregálás sajátos következménye és funkciója az, hogy eltünteteti szem elől, mintegy *láthatatlanná teszi* a szegényeket. Ezzel többek között altatja a társadalom és a döntéshozók lelkiismeretét.

A térhasználat sajátos mellékszála a közterületek, és általában a *társadalmi közös vagyon visszaszorítása*, magáncélok vagy magánhaszon érdekében való kisajátítása. A közterületek jelentősége többek között azért felmérhetetlen, mert közös társadalmi tőkét jelentenek, amely mindenki számára hozzáférhető, legyen szó patakokról és tavakról, erdőkről vagy városi parkokról, szabadidős lehetőségekről. Ezek felszámolása természetesen elsősorban azokat érinti, akik számára megfizethetetlen a piaci áron kínált ivóvíz, tó, park, erdei ösvény. A társadalombiztosítás közös vagyonának csökkenése (még akkor is, ha ez „csak” virtuális vagyon) mindazokat gyengíti, akik számára a társadalombiztosítás demokratikus, jogszerű és biztonságos hozzáférést jelentett (Castel 1998). A közös vagyon egyben a demokráciát is érinti. A közös tőkék magánosítása végeredményben azt jelenti, hogy „a társadalmi erőforrások fölötti demokratikus kontrollt magánszemélyeknek engedjük át” (Anton et al., 2000: 14). A magánvagyon–közvagyon közötti folyamatos arányeltolódás a magánvagyon javára növeli a hozzáférés különbségeit, és összhatásában a társadalmi egyenlőtlenségeket növeli.

A *társadalmi kapcsolatok* hosszú időn át úgy működtek, hogy a kisközösségi szolidaritás segítségével valamennyit kompenzáltak a társadalmi hátrányokból, legalábbis áthidaltak nehézségeket. Az egyenlőtlenségek növekedésével egyszerre két folyamat megy végbe: az egymástól távolodó csoportok között végtelenül megritkul az érintkezés. Ugyanakkor a kis közösségek megroppannak, a kapcsolatok kompenzáló-segítő ereje gyengül (Utasi 2004). A folyamat súlyosbítja az anyagi helyzetet, nehezíti a mindennapi életet, és visszacsatolódik a neurotizáló, betegítő folyamatokba.

Az elmondottak azt látszanak bizonyítani, hogy az egyenlőtlenségek növekedése világtendencia, amelynek elvben ellen lehet állni, de az ellenállásra nagyon kevés ország bizonyult képesnek. Magyarországon a szokásosnál is kisebbnek mutatkozott eddig ez az ellenállás.

⁹ Egy doktorandusz kutatása szerint az encsi kistérségben a nyolcvanas évek végén 1-2 roma többségű aprófalú volt. 2000 elején 17 falú vált súlyosan szegregálttá, köztük kétezer fős falvak is. (Virág Tünde: Települési hátrány és etnicitás, doktori dolgozat, 2005.)

3. És kinek kellene tennie?

Afölött kevés a vita, hogy az egyenlőtlenségek ilyen elszabadulása a kapitalizmus mint rendszer és mechanizmus következménye. Az eddigiek talán hihetővé teszik azt az állítást is, hogy a be nem avatkozás a jelent és jövőt veszélyeztető társadalmi bűn. De van-e hiteles ágens, amely (aki) beavatkozzon? Hogyan lehet hatékonyan beavatkozni? Kellenek-e ehhez többletforrások és kiktől? És egyáltalán, lehet-e változtatni a kapitalizmus természetén?

Ismét örökzöld kérdések, amelyeket itt nem tudok megválaszolni, csak utalok néhány elemükre. Két fontos potenciális piackorlátozó szereplőt ismerünk. Az egyik az állam, a másik a „civil társadalom”, ha azt a definíciót fogadjuk el, hogy „a civil társadalom valahol az állam és a piac között helyezkedik el: afféle erős senki földje, amely ellenőrzése alatt tartja az államot és a piacot egyaránt, vagyis egyiket sem engedi túl befolyásossá és dominánssá válni” (Giddens 2004, 7. o.).

A civileknek kellene tenniük? A civil társadalmat, mint az egyenlőtlenségek ellen ható hatékony szereplőt azért nem elemzem részletesen, mert e körül nincs igazi vita. Mindenki, aki ezzel a kérdéssel foglalkozik, elfogadja a civil társadalom fontosságát. Legfőljebb nem mindenki értelmezi egyformán ennek piackorlátozó szerepét. Van, aki a gazdagok jótékonykodását látja kulcskérdésnek, van, aki a szegények önszerveződését. Hirschman (1970) még néhány civil eszközt is megfogalmaz a piac (vagy épp állam)-javítás érdekében, mint a kivonulás vagy a „hang”. De még ha azonos is az értelmezés, akkor is teljes az egyetértés: a civilség fontos. Kicsit keserűen szólva: talán azért lehet ebben egyetértés, mert sehol nem elég erős a civilitás ahhoz, hogy komolyan veszélyeztesse a status quót. Már csak azért sem, mert a társadalmi rétegzettség vagy egyenlőtlenségek a civil szerveződések is áthatják: az erősebb érdekeket képviselő szervezetek általában több forrással rendelkeznek, és nagyobb sikerrel képviselik az általuk vállalt érdekeket. Az erősebbek érdekei pedig ritkán esnek egybe az egyenlőtlenségeket csökkenteni akaró érdekekkel. A viták akkor kezdődnének el, ha a civil világ sokkal erősebb lenne – és sokkal több forrása lenne az itt vázolt probléma megoldására. Akkor azonban a viták és érvek nagyon hasonlítanának azokra, amelyek ma a másik szereplő, az állam körül forrongnak.

A civilitás szerepét, további erősödését magam kulcskérdésnek tartom, nemzeti és nemzetközi szintereken egyaránt: a polgárok túlnyomó többségének akarata, együttműködése nélkül semmilyen állami erőfeszítésből nem lesz semmi. Csak annyit állítok, hogy nem lehet arra számítani, hogy a civil világ magára vállalja a probléma megoldását. Visszajutottunk tehát az államhoz.

Az állam dolga lenne? Ami az állam piackorlátozó szerepét illeti, a gyakorlatok (csak a kapitalista világon belül) az országok között nagyon eltérőek, és időben rengeteget változtak az utolsó 200 évben is, meg az

utolsó évtizedekben-években is. (Az államszocialista kísérlettel, amely a piac megszüntetésével próbálta a kérdést teljesen sikertelenül megválaszolni, itt nem foglalkozom.)

Az *elméleti* válaszok viszont ugyanezen idő, mondjuk az Adam Smith óta folyó viták során nem sokat változtak, és egyetlen jottányival nem kerültek közelebb egymáshoz. (Az más kérdés, hogy célszerű-e Adam Smithre hivatkozni. Egy új kutatás szerint például Adam Smith soha nem használta a „laissez faire” kifejezést, és ennek angol megfelelőit sem, sőt, sokféle állami feladatot látott fontosnak. Kennedy 2005). Az érvek spektruma bizonyára szélesedett. Az egyik oldalon megjelent az állam anarchizmuson is túlmutató fundamentalista elutasítása (Rothbard 1982). A másik szélén megjelent a kompromisszum-készség. E kompromisszum terméke például az angol „harmadik út” elmélete, amely elismeri, hogy mindkét intézményre szükség van, és ezek optimális vegyületét keresi (Giddens 1999). Minthogy az összetevőket sokféle arányban lehet vegyíteni, a „harmadik út” értelmezése sem egyértelmű. A legtöbb harmadik utas felfogásban vissza kell szorulnia az állam szerepének, illetve az állam logikájának a piachoz kell igazodnia. (Egyetlen példával: nemcsak arra van szükség, hogy legyen magán nyugdíjpillér, hanem arra is, hogy a maradék közös pilléren belül is radikálisan gyengüljenek, vagy szűnjenek meg a szolidarisztikus elemek.) A már említett Wim Kok jelentés iskolapélda az európai harmadik út keresésén belül az állam leértékelésére. Elismeri ugyan, hogy nagyon fontos az állam szerepe a környezet védelmében és a társadalmi kirekesztés enyhítésében, de ehhez *először* versenyképes, azaz a piacot mind kevésbé korlátozó gazdaságot tart szükségesnek. Vagyis úgy látom, hogy a harmadik útra hivatkozás nem ad világos választ az állam kérdésére. Vissza kell tehát térnünk az alapvitákhoz.

Érvek az állam ellen

Van néhány markáns tartós állam-ellenes érv: az állam szabadságkorlátozó; az állami beavatkozás szétzilálja a piacot és megsemmisíti a piaci önszabályozás előnyeit; az újraelosztás zöme káros és pazarló. Az újraelosztás bírálata a korábbinál sokrétűbbé vált, többek között azért is, mert abszolút és relatív szerepe megsokszorozódott, és számos általánosíthatónak vélt tapasztalat keletkezett. Az érvrendszernek vannak morális, gazdasági és társadalmi-politikai elemei. Az újraelosztás kritikája egyben (a piaci kudarcok elméletére replikázó) állami kudarcok elméletének az alapja, illetve tartalma.

Az egész újraelosztás legfőbb kritikája az, hogy korlátozza a polgárok választási szabadságát (például a kötelező iskolai körzetek révén). A másik általánosító bírálat azt az állami kudarcot említi, hogy a redisztribúcióban a bürokrácia önérdeke érvényesül, s ez az önérdek – a bürokrácia önigazolása, védelme, sőt növelése – a redisztribúciót folytonosan bővítő bűnös spirált állít elő. Az általános bírálat mellett vannak külön érvek az elvonás, és külön az osztogatás ellen. Az *elvonás* morálisan elítélendő: szélsőséges nézetek szerint azért, mert „rablás”, többnyire azért, mert

igazságtalan, kivált ha progresszív; és mindenképp szabadságcsökkentő. Gazdaságilag irracionális és alul-, illetve túlfogyasztáshoz vezet, hiszen az állam nem ismerheti minden egyén preferenciáit; továbbá a központi elvonás a gazdasági növekedés ellenőztője. Politikailag veszélyes, mert túlhatalmat ad az államnak, veszélyezteti a privátszférát. Az *elosztás* morálisan nézve paternalista gyámkodás, amely tönkreteszi az erkölcsöket, gyengíti (mert fölöslegessé teszi) a családot, aláássa a munkára és a takarékosagra (öngondoskodásra) ösztönzést, függőségi viszonyt teremt az adományozó állammal szemben, és igazságtalan is, mert a középosztály szerzi meg a források aránytalan részét. Gazdaságilag pazarló, részben mert az elvont forrásokat az egyének gazdaságilag racionálisabban tudták volna fölhasználni, részben mert azoknak is ad, akik erre sincsenek rászorulva. Politikailag „választás révén gyakorolt kényszerről” van szó, amikor is a szegények megszavazzák a gazdagokat sújtó redistribúciót. Azt is politikai (állami) kudarcként tartják számon az ellenzők, hogy az erősebb érdekcsoportok befolyásolják saját érdekében az elosztást.

Ezek mellett a régen formálódó érvek mellett újabban szaporodnak az *állam lejáratására, hitelének rontására* irányuló politikai és tudományos törekvések. Ezek sűrítménye az a sajátos állítás, hogy „az állam a legrosszabb gazda”. Az állítást a történelem és a logika egyaránt cáfolják: van, amikor az állam rossz gazda, és van, amikor nem. Allama válogatja. Mindez persze függ a társadalom morális állapotától is, meg attól a konkrét alrendszerétől is, amelyen belül az állam gazdaszerepet tölt be. A hitelrontás sokkal hitelesebb módját jelentik azok az elméletek, amelyek *szükségyszerűnek, az intézmény logikájából következőnek* tartják az állami korrupciót, illetve az állami zsarolást. Ezeket az elméleteket elsősorban az újonnan kapitalistává váló kelet-európai és harmadik világbeli társadalmakra dolgozták ki. Az elmélet érvényét azonban maguk a szerzők kiterjesztik, legalábbis a korrupció esetében. „A korrupció elsősorban a politikai rendszer adott működéséből következik, és nem az erkölcsi rendszer hibája, nem is az egyén rogyant erkölcsi tartásával függ össze. Nem arról van tehát szó, hogy korrupciós *esetek* adódnak a közsférában, hanem arról, hogy a politikai rendszer működtetéséhez korrump kapcsolatokra van szükség. A piacgazdaság kialakulása során a kenőpénzzel olajozott jogsértések hálózata a társadalmi érintkezés alig megkerülhető rendszerévé válik. A politika pusztán alkalom arra, hogy a politika szereplői törvénysértő ügyleteket bonyolíthassanak a velük kapcsolatba lépő gazdasági szereplőkkel. Ezeknek az ügyleteknek az összetevője a vesztegetés” – írja Sajó András a most kapitalizálódó társadalmakról (2001). Az állítás kiterjesztődik a régi tőkés társadalmakra is. „A demokráciában a törvényhozás meghatározhatja a korrupció jogszerű és jogellenes formáit”, amire példa az amerikai választási lobbizás (uo.). Sajó, illetve az általa idézett közgazdasági szakirodalom szerint „a korrupciót kiküszöbölhetik a fejlett piaci viszonyok, ha az állam gazdasági, különösen gazdasági erőforrás-elosztó szerepe minimális. Csakhogy a legtöbb társadalom nem felel meg a piaci társadalom eszményének. Amint Hutchcroft (1997) kimutatta, egy egészen kis létszámú állami bürokrácia is képes nagy volumenű korrupciót intézményesíteni” (uo.). Amennyiben a kor-

rupció intézményesül, akkor „a rendszer átalakul: a vesztegetés államilag kizsarolhatóvá válik. A szabályokat úgy hozzák és úgy érvényesítik, hogy ezzel az állami szolgáltatások igénybevevői folyamatosan zsarolhatóvá válnak.” A köztisztviselői zsarolás eszközei pl. az adóellenőrzés, az önkényes engedélyezés vagy visszavonás, a közbeszerzés visszavonása stb. (uo.).

Akire hat a régi és új érvek halmaza, az csak azt a következtetést vonhatja le, hogy az állam képtelen és alkalmatlan arra, hogy a piac egyenlőtlenség-generáló szerepét korrigálja, korlátozza. *Ha a civil társadalom gyenge, az állam pedig alkalmatlan a piac bármilyen korlátozására, akkor nem tehetünk mást, mint hogy szabad folyást adjunk a már kibontakozó erőeknek, és elfogadjuk a kimenetet.*

Süket csönd a közfelelősség mellett szóló érvekre

A tanulmány első része olyan tényeket és megfontolásokat közölt, amelyek külön érvek nélkül is a beavatkozás, más hiányában az állami beavatkozás mellett szólnak. Az állam szerepe elleni argumentumok ellenérvei így sem fölöslegesek. Az évek folyamán minden államellenes érv ellenérvét is kidolgozták, gyakran a közgazdaságtudományon belül. (Ezek egy részére utaltam.) Nagyon sok esetben óriási erőfeszítések indultak el, hogy megoldást találjanak jogos kritikákra, és igen sok tapasztalat gyűlt össze arról, hogy mely bírálatok alaptalanok. Csupán ezekből idézek föl egy-két példát. A rászorultsági elv erősítésével szemben áll a kirekesztő segély-kultúra és a segélybürokrácia tapasztalata (Szalai 2004). A piacosított iskola szegregáló hatása már mérhető (Kertesi 2005). Az Egyesült Államokban 2003-ban 45 millióra nőtt azok száma, akiknek semmilyen egészségügyi biztosításuk sincs.¹⁰ A tapasztalatokkal szemben egyelőre nincsenek korrekt viszontválaszok.

Ugyancsak elmarad számos viszontválasz a piac bírálatára. Tulajdonképpen sosem született meggyőző ellenérv-rendszer a piaci kudarcok elméletére. Az ilyen funkciót szolgáló „állami kudarcok” elmélete nem válasz, csak eltereli a figyelmet a fő problémáról, vagyis arról, hogy a piac működésének optimális feltételei a tapasztalatok szerint *sosem* valósulnak meg. Amikor közgazdák közelebből vizsgálják a piaci kudarcokat, általában eljutnak valamilyen beavatkozás szükségességéhez. Akerlof, Spence és Stiglitz Nobel díjat kaptak az aszimmetrikus információkkal működő piacok elemzéséért. A. Przeworski ismételten felhívta a figyelmet arra, hogy már rég nem a piac korrigálható kisiklásai jelentenek gondot, hanem a piaci elosztás, azaz a végeredmény kudarca. Amikor hiányoznak piacok, az információk bennfentesek és aszimmetrikusak, az árak gyakran félrevezetőek, a nem-legitim járadékok tömegesek, a piac gyakorta nem tisztul, azaz amikor minden ismert piaci kudarc kezelhetetlenül virul, akkor „a piaccal kapcsolatos neoklasszikus önelégültség tarthatatlan: a piacok elosztása egyszerűen nem hatékony” (Przeworski 1997: 414).

10 US Census Bureau adata, http://www.inequality.org/newswatch_frames.html

Ami intellektuálisan leginkább zavaró a piaci fundamentalizmusban, az a történelem, az utolsó 200 év gazdasági-társadalmi változásainak mellőzése, vagy félreértelmezése. A korai állami funkciókra, amelyeket Hobbes nyomán az élet és a tulajdon védelmeként határoztak meg (és határoznak meg sokan ma is), számtalan feladat csatlakozott.

A nagy változások a 19. század utolsó harmadában indultak el. Csak röviden emlékeztetek néhányra. Igaz, unalomig ismert folyamatok ezek, de ritkán hozzák őket összefüggésbe az állam szerepével.

A világ „sűrűbb” lett. A Föld lakossága Amerika felfedezésekor fél millió lehetett, ma több, mint tízszer annyi. Anglia lakosságának háromnegyede 100 000 főnél nagyobb városokban él. Kolumbusz 10 hét alatt ért Amerika partjára, és még a gőzhajók korában is hetekig tartott, amíg egy hír, áru- vagy pénzküldemény Párizsból Washingtonba eljutott. Ma az utazás néhány óra, a hírek, pénzek mozgatása szinte időmentes. Az emberek és intézmények közötti kapcsolatok száma és az információk mennyisége folyamatosan, exponenciálisan nő. Az országok között mozgó valuta (ahol az üzletek jelentős része csak árfolyam-spekulációs célú) napi mennyisége 1,8 trillió dollár.¹¹ Mindezzel az „emberi egymásrautaltság” láncolatai hosszabbodnak és bonyolódnak (Swaan 1988). A végtelenül bonyolult kapcsolati hálók összekuszálódhatnak, s emellett szándékosan is megzavarhatják ezeket (pl. a fantáziadús, gyakran bűnöző célú hackerek). Tovább bonyolítja a dolgot az egyre inkább összetartozó világ soknyelvűsége, és ezen belül a „másnyelvűek” (bármilyen közegről legyen is szó) erősödő jogai az információhoz, védelemhez stb. Bizonyára vannak, de nem közismertek azok a költségek, amelyek egy többnyelvű, a kisebbségek jogait elismerő államban, vagy épp egy államközi társulásban (mint az EU) felmerülnek a kommunikáció biztosítása érdekében.

A világ bizonytalanabb lett. Az egyének és társadalmak egészségét vagy épp létét egyre több kockázat és bizonytalanság fenyegeti. A „kockázati társadalom” fogalma Ulrich Beckettől származik (1986), ám az általa kiemelt környezeti kockázatok mellett azóta sok más bizonytalanság is tudatosodott. Bizonytalanságot, kockázatot, intézményes választ igénylő kihívást jelent egy sor, a fentiekkel részben összefüggő folyamat, mint például a világ népességének és fogyasztásának növekedése; a migráció valószínű növekedése; az idősödés; a családszerkezet átalakulása; a munkahelyek, illetve a kereső népesség potenciálisan radikális csökkenése, és ezzel a leghatékonyabb társadalmi kockázatkezelő rendszer, a keresők és hozzátartozóik sokféle biztonságát szavatoló társadalombiztosítás talajvesztése; a terrorizmus; az új járványok (amelyek épp az érintkezések sokszorozódásával válnak globálisan pusztítóvá). A kiszámíthatatlanságot növelik olyan tényezők, mint az államok gyengülése (például az ugyancsak kiszámíthatatlan adóelkerülés új lehetőségei révén is). És mindeme veszélyeket és kockázatokat áthatja az egyenlőtlenségek növekedése, melynek következtében a legtöbb kockázat első renden a szegényebbeket sújtja, illetve ők azok, akik nem képesek saját védelmeket kiépíteni.

Mind a nagyobb sűrűség, mind a növekvő kockázatok felismerése

¹¹ <http://www.ceedweb.org/iirp/factsheet.htm>

megkövetelt egy sor beavatkozást. Ezek egy része az állam szintjére tolódott fel – más intézmény híján. Részben szimultán módon, részben egymást követően nagyjából a következő funkciók alakultak ki:

- A terület-szerző és terület-védő *katonai* funkciók (Tilly 1990).
- A belső biztonságot védő *törvényhozói-jogi és rendőri* funkció, az erőszak eszközeinek monopolizálásával (Weber 1967, Mann 1993).
- Közigazgatási, gazdasági *szabályozási* funkciók (Mann 1993).
- A zavaró szegénységet kordában tartó (rendőri) funkció mellett a *szegénységet enyhítő* funkció (Swaan 1988).
- A 19. század közepétől ezekhez járult az együttélés bizonyos feltételeinek megteremtése, és az együttélés normáinak „lecsurgatása” új, mindenkit fokozatosan átfogó társadalmi ágensek révén. Ide tartozik az út, híd, vasút, víz-és csatornahálózat (azaz infrastruktúra) építés és szabályozás, a közoktatás, közegészségügy kiépítése, a társadalombiztosítás létrehozása stb. Ezt nevezem *civilizatórikus, vagy a társadalmi együttélést elősegítő* funkciónak (Braudel 1987, Elias 1987, Ferge 1999).
- A második világháború után kiszélesedett és „nevet kapott” a *jóléti* funkció. A nemzetállamok szintjén követelménnyé vált az elemi biztonság mellett a feltételek „emberhez méltó” színvonalának biztosítása, a mindenkit átfogó, kollektív, kötelező és nemzeti intézmények felépítése, szociális- és munkajogokkal körülvéve (Swaan 1988, Castel 1998).
- Az utolsó másfél évtizedben a globalizáció ártalmainak és veszélyeinek tudatosodásával megfogalmazódott az erős nemzetközi intézmények, végső fokon egy világállam igénye (Soros 1998, Stiglitz 2003). Ezt azonban valakiknek, nem utolsó sorban az egyes létező (nemzet)államoknak kell finanszírozniuk és működtetniük. Ez a még most formálódó feladat a *nemzetközi együttélést lehetővé tevő* funkció.

Ez a történelmi rétegzettség, a változó helyzetekre adott válaszok rendszere kimarad az állam fölöslegességét elemző érvekből. *Holott a fejlemények, amelyek a közösségi funkciót indokolták, nem fordultak vissza.* Amennyiben az állam-ellenes érvelés utal történelmi eseményekre, akkor azok többnyire nem mint kihívások, hanem mint a problémái részei jelennek meg, vagy épp mint az állami cselekvés következményei bélyegződnek meg. Gyakori érv például, hogy a társadalombiztosítás tette tönkre az öngondoskodást, a szociális szolgálatok a családot stb. (Gilbert 2002).

Talán a legaktuálisabb vita a két „tábor” között az, hogy vajon szükség van-e még a 19–20. század folyamán kialakult állami funkciókra, vagy ezek a gazdasági növekedéssel fölöslegessé váltak? Vagy másként: halálra ítélt-e, vagy épp meghalt-e már az európai típusú jóléti állam? Szükség van-e még a civilizációs funkcióra? Ennek a vitának is könyvtárnyi az irodalma, és ezúttal is mindenki levonhatja a neki tetsző következtetést. Magam úgy látom, hogy mind a nemzeti, mind a nemzetközi „civilizáló” funkcióra egyre nagyobb szükség van, hiszen az együttélés valóban egyre nehezebbé válik a sűrűsödő és globalizálódó világban. Ami pedig a jóléti rendszereket illeti, ezek az adott társadalmak túlnyomó többségének akarataiból és erőfeszítésével, az akkori politikai osztályok jelentős támogatásával jöttek létre. Az ellenük való támadás, a le-

TANULMÁNYOK

bontásukra irányuló igyekezet mögött azonban csupán egy erős és önös kisebbség áll, amely kisebbségnek sikerült az új politikai osztályt megnyernie (olykor megvennie).

A polgárok véleménye

A többség továbbra is támogatja a közös jóléti rendszereket. Az egyenlőtlenségek növekedésének természetétől elrendeltként való fásult elfogadását mind többen elutasítják. A polgárok jelentős része egyre elfogadhatatlanabbnak látja a vázolt trendeket. Ez nem magyar sajátosság, hanem világtendencia.¹² 2003-ban a lakosság kétharmada teljesen, további 26 százaléka nagy mértékben egyetértett azzal az állítással, hogy túlságosan nagyok a jövedelmi egyenlőtlenségek. (12. táblázat)

12. táblázat A jövedelmi különbségek túl nagyok-e? 1987–2003
Százalékos megoszlás

	1987	1992	1999	2003
Egyáltalán nem ért egyet	2	1	0	1
Inkább nem ért egyet	9	7	3	2
Is-is	12	8	4	6
Inkább egyetért	36	39	26	26
Teljesen egyetért	41	45	67	66
Összesen	100	100	100	100
N =	2498	1213	1199	3956

13. táblázat Az állam feladata-e a jövedelmi egyenlőtlenségek csökkentése? %

	Az állam feladata a jövedelmi egyenlőtlenségek csökkentése			
	1987	1992	1999	2003
Egyáltalán nem ért egyet	2	2	2	1,6
Inkább nem ért egyet	7	9	5	3,8
Is-is	12	13	12	14,3
Inkább egyetért	47	43	33	28,7
Teljesen egyetért	32	33	48	51,6
Összesen	100	100	100	100
Átlag	4,01	3,96	4,18	4,25
Érvényes esetszám	2370	1155	1141	3901

Forrás: Tárki Monitor 2003. Korábbi adatok: ISSP „Inequality” modulok. Közölte Róbert Péter: Vélemények és attitűdök a társadalmi egyenlőtlenségekről. Időbeli változások, 1987–1999.

Elérhető: <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a134.pdf>

¹² Lásd pl. Angliáról: National Centre 2004, általában: World Values Survey.

Ám a lakosság nemcsak elutasítja az egyenlőtlenségeket. A többség erősödő véleménye, hogy az államnak feladata és felelőssége van ezek korlátozásában (13. táblázat). Lehet erre legyinteni, hogy a nép elkényeztetett vagy populista – csak épp ezek a legyintések a többség tapasztalatait kérdőjelezzik meg, és ezzel az egész demokrácia-gondolatot utasítják el. Egyébként is mérhetetlenül önteltnek tűnik a sokszoros biztonság magasából lenézni azokra, akik elszenvedik a változások, nem utolsósorban az egyenlőtlenségek növekedéseinek terheit.

4. Következtetések

Következtetések az egyenlőtlenségek növekedésének természetéről

Az egyenlőtlenségek szinte minden téren nőnek, egymással közvetlenebb vagy közvetettebb összefüggésben. Az ország, illetve egymást követő politikai vezető csoportjai nem néztek és nem néznek szembe sem ennek okaival, sem következményeivel. Az egyenlőtlenségek növekedését a globalizálódó piacgazdaságra áttérés természetes következményének tekintették és tekintik, amelybe nem lehet és nem is szabad hatékonyan, mélyen beavatkozni. Az uralkodó felfogás értelmében az ilyen beavatkozás ellentétes lenne a piacgazdaság mindenek felett való érdekeivel, amely piacgazdaság majd idővel minden kérdést megold. Az egyenlőtlenségekre vonatkozó mai „látlet” ennek a beállítódásnak a következményeivel igyekszik számot vetni.

– Magyarország (a hasonló fejlettségű országok között) kirívóan rosszul készült fel a piacgazdaságra való áttérés következményeire. Sok esetben mód lett volna a megelőzésre¹³ (Sinfield 2004), amely azonban sosem vált még politikai kérdéssé sem (sem az ártámogatások visszavonásánál, sem a tömeges csődeljárásoknál vagy tömeges elbocsátásoknál). A felelősség sokunké, de elsősorban a politikai és gazdasági vezető csoportoké.

– Az ország nem jól vizsgázott az egyenlőtlenségek kezelése ügyében. Amikor mégis sor került a káros egyenlőtlenségek felismerésére, és kezelésük igényére, akkor ez felületesen, nem kellő meggyőződéssel történt. Ez azokon a területeken is igaz, mint az iskolarendszer, vagy a romák helyzete, amelyeken az egyenlőtlenségrendszer léte, mechanizmusai, sőt várható katasztrofális következményei is évtizedek óta ismertek, és ahol voltak is jó szándékú és jó irányú beavatkozási kísérletek. A kísérletek annyira félszívűek voltak, hogy eredményük igen csekély, sőt, a rossz helyzetek sok esetben tovább romlottak. A beavatkozások rossz határfoka nem törvényszerű. Az iskolai egyenlőtlenségek problémájával számtalan ország szembenézett a Távol-Kelettől Észak-Európáig. Többségük – az OECD jelentésekből kiolvashatóan – nálunk jobban vizsgázott. Ez a tapasztalat általánosabban is érvényes.

– A piac (esetleg hosszabb távon ható) jótékony hatására vonatkozó

¹³ A közüzemi ártámogatások visszavonásakor, 1990-et követően, sokan szót emeltek a lakossági eladósodást kivédő kompenzálások érdekében. Ezt az igényt mind a Világbank, mind a kormányzat elvi alapon elutasította.

várákozás téves. Valamennyi vizsgált egyenlőtlenségnél egy közös sajátosság figyelhető meg: az átlagos helyzet javul, minden növekvőben van, de a növekedés hozadéka nem „csurog le” a társadalom aljáig, nem áramlik szét a társadalom egészében. Minden szokásos metafora rossz: az ár nem emeli az egész hajót, a hajó egy vagy több része leszakadt. Nincs lift-hatás: sokan kimaradtak a liftből, sokan meg a kivételezetteknek fenntartott, csak a felső emeletekre szállító gyorsjáratba jutottak be.¹⁴ Ha az átlagos helyzet javul is, ez csak a társadalom egy – kisebb vagy nagyobb – részének jó.

– Az egyenlőtlenségek ollója számos területen úgy nyílik, hogy a társadalom felsőbb régióiban javul, lejjebb romlik a helyzet. Egyre távolodnak egymástól azok, akik haszonélvezői lehetnek a növekedésnek, és azok, akik nem-csak kimaradnak a közös haladásból, de relatív helyzetük biztosan, és abszolút helyzetük is többnyire romlik. Jelenségenként változik, hogy hol válik el a „fent” és a „lent”. Két nagy szakadék látszik: a felső néhány százezer és a többiek között, és a „lent” lévő 2,5–3 millió ember és a többiek között. Valahol középen van egy valószínűleg kevésbé markáns és egyértelmű törésvonal, amelynek az elhelyezkedése jelenségenként változik. Van, ahol a „víz-át-nem-eresztő” réteg az alsó 20 vagy 30 százalék felett húzódik, és van ahol ennél feljebb. Az elsőre példa a várható élettartam, a másodikra a munkaerő-piaci helyzet alakulása.

– A következmények közül csak a szegénység és kirekesztés kérdése került újabban kellő súllyal a politika napirendjére, főként az Európai Unió sürgetésére. A források és az elkötelezettség itt sem elégségesek. A fő probléma azonban az, amire az egyenlőtlenségek közelebbi vizsgálata hívja fel a figyelmet, hogy nem elég a szegénységgel foglalkozni. A társadalmi egyenlőtlenségek növekedése önmagában is ható, társadalom-romboló tényező. Rontja a fizikai életesélyeket, bomlasztja a társadalmi kapcsolatokot, elősegíti a területi és intézményi szegregációt, gyengíti a politikai demokrácia alapjait.

– Az egyenlőtlenségek hatása már most is káros vagy épp katasztrofális. Az egyes részterületek kicsit közelebbi elemzése alapján állítható, hogy a mai elrendeződések az egyenlőtlenségek további kiéleződéséhez készítik elő a talajt.

Gyakorlatias következtetések

Azzal kezdtem ezt az írást, hogy az egyenlőtlenségek növekedését látom a társadalmi fejlődés legégetőbb problémájának. Igyekeztem bebizonyítani, hogy az egyenlőtlenségek és következményeik kezelése szükséges, és hogy ehhez elengedhetetlenek közös (állami) források. Sok területen már késésben vagyunk. Közös felelősség, ezen belül a politikai és gazdasági vezető réteg elsődleges felelőssége, hogy az utolsó utáni órában elkezdődjön valamilyen *hatékony társadalmi cselekvés*. Források azonban – ma így tűnik – nincsenek, illetve ilyen célra nem használhatók fel az

¹⁴ A metafora nem légből kapott: New Yorkban például a Rockefeller palota liftje működik így.

egyensúlyok veszélyeztetése nélkül. Ezért számos politikai erő az állami újraelosztás csökkentését szorgalmazza. Ennek a törekvésnek az újragondolására szeretne ez az írás ösztönözni.

– Azt mindvégig igyekeztem hangsúlyozni, hogy az „állam” egyedül, a polgárok közössége nélkül semmire nem képes. Az integrációnak a kis közösségekben kell elkezdődnie. Ma azonban a kis közösségek többsége – a helyi önkormányzatok vezetésével – inkább arra törekszik, hogy az erős helyi érdeket érvényesítse. Ezek pedig a jobb helyzetűek érdekei, amelyeket gyakorta felerősítenek a szegénységgel és romákkal szembeni előítéletek. A 2005-ben megjelenő koldus-rendeletek, a helyi szegregáció tűrése és erősítése feltűnethetők a helyi közösség érdekeként, de a közmorál és közfelelősség gyengeségét jelzik. Valószínűleg a (központi) államnak kellene szerepet vállalnia a (helyi) kisközösségek meggyőződésében arról, hogy nem a problémákat, azaz a szegényeket kell eltüntetni, hanem a szegénységüket kell csökkenteni. A paradoxon az, hogy alkalmas-e a (központi) állam erre a szerepre, ha saját felelősségi körében nem tesz meg mindent az egyenlőtlenségek újratermelődése és erősödése ellen?

– Az is kérdéses – ha ugyan ez egyáltalán indokolt –, hogy *most* van-e itt az ideje az állam kurtításának. Igaz, Magyarország már túl van a törvényhozás és intézményépítés első nagy hullámain. Ám az továbbra is igaz, hogy egy erős, republikánus államra múlhatatlanul szükség van, amikor az önmegegyeztető magatartások a mélyponton vannak (Kende 1997). Ilyen állam nélkül nem vihető tovább az intézmények működésének olyan átalakítása sem, amely e működést civilizálná, humanizálná, és nemcsak formailag, hanem tartalmilag is „Európához igazítaná”.

– És végül, nem lehet nem számolni annak következményével, hogy az Európai Unió tagjai lettünk. Ennek előbb-utóbb minden téren közeledést kell jelentenie. Egyelőre nem minden területen érvényesül ilyen tendencia. Szociális célra a régi tagországok a GDP 27 százalékát fordítják. Mi alig 20 százalékot. Minthogy a magyar GDP alacsonyabb, ez még vásárlóerő paritáson számolva is azt jelenti, hogy a magyar ellátási szintek 3-5-ször alacsonyabbak. Azaz jóléti szakadék van köztük és köztünk. Egy sor tervezett program (például a közös valutához csatlakozást előkészítő konvergencia-program, vagy a verseny erősítését mindenek elé helyező fejlesztési programok) ezt a szakadékot fogja növelni. Maga az EU e kérdésben kétlelkű. A költségvetés megszorítását követelő kritériumok mellett arra is ösztönzi-készíti a tagországokat, tegyenek lépéseket egy összetartozóbb – szükségképpen kevesebb egyenlőtlenséggel és szegénységgel küzdő – társadalom érdekében. A Luxemburgi elnökség kérésére készített jelentés ezzel kapcsolatban megállapítja, hogy szoros negatív kapcsolat van a szociális közkiadások és a szegénység mértéke között. A szerzők konklúziója az, hogy „Ha lehetséges közepes vagy alacsony szegénységi arányokat elérni jelentős szociális közkiadások nélkül, ezt még be kell bizonyítani”. Ilyen tapasztalat eddig nincs (Atkinson et al. 2005). A sokféle ellentmondás arra utal, hogy eddig sem Magyarország, sem az EU nem gondolták át a jóléti szakadék növekedésének következményeit.

CETERUM CENSEO: nem a magyar társadalom felbomlásával fenyegetek. Csak azzal, hogy ha továbbra sem veszi komolyan a politika, és vesszük komolyan mindannyian az egyenlőtlenségek tarthatatlanságát, akkor a társadalom többségének rossz lesz ebbe a társadalomba beleszületni, élni, megégedni. A magyar társadalom élhetősége a tét.

Hivatkozások

- Aalberg, Toril (1998) 'Founding the Welfare State: Comparative Public Opinion on Taxes and Redistribution of Income'. LIS Working Paper no. 180, April 1998.
- Aghion, P., E. Caroli and C. Garcia-Penalosa. „Inequality and Economic Growth: The Perspective of the New Growth Theories,” in *Journal of Economic Literature*, Vol. XXXVII, December 1999, pp. 1615–1660. <http://ideas.repec.org/a/aea/jeclit/v37y1999i4p1615-1660.html>
- Andor Mihály (2005) Lépésényszer (avagy az extenzív fejlődés lehetőségeinek ki-merülése az oktatásban). Iskolakultúra, 2005/3.
- Anton, A., M. T. Fisk, and N. Holmstrom (eds.) (2000) *Public Goods: a New Direction in Political Morality*. Westview Press (div. of Perseus Books Group).
- Aristoteles: Nikomachosi etika. Szabó Miklós fordítása. Franklin-Társulat. 1942.
- Atkinson, A. B., B Cantillon, E Marlier and B Nolan (2005) *Taking Forward the EU Social Inclusion Process*. An Independent Scientific Report Commissioned by the Luxembourg Presidency of the EU
- Augusztinovics M. szerk. *Körkép reform után. Tanulmányok a nyugdíjrendszerről*. Közgazdasági Szemle Alapítvány, 2000.
- Bankman, Joseph and Thomas Griffith (1987) , Social Welfare and the Rate Structure: A New Look at Progressive Taxation, 75 *Californian Law Review*, 1905
- Bass, L., Darvas Á., Dögei I., Ferge Z., Juhász G., Márton I., Márton K., Tausz K. (2005) *Exit from and non-take up of public services. A comparative analysis: France, Greece, Spain, Germany, Netherlands, Hungary*. Exnota Thematic Network – Hungarian Final Report. Project director: P. Warrin. (Manuscript).
- Beck, U. 1986. *Risikogesellschaft*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Bondár Éva (2004) Értelmezési kísérlet a magyar halálozási helyzet hosszú távú tendenciájára. Tanulmány a MEH Népesedési Kormánybizottság számára. Kézirat.
- Braudel, F. (1987) *Grammaire des Civilisations*. Paris: Éditions Arthaud. (Első kiadás 1963.)
- Castel, R. (1998) *A szociális kérdés alakváltozásai*. Ford. Léderer Pál. Budapest: Max Weber Alapítvány, Wesley Zsuzsanna Alapítvány és Kávé Kiadó
- Chomsky, Noam (2005) *Conspiracies vs. Concentrations of Wealth & Power*. (Web)
- Commission of the European Communities (2000) The Lisbon European Council – An Agenda of Economic and Social Renewal for Europe. DOC/00/7, 28 February, Bruxelles
- Commission of The European Communities (2005), Draft joint Report on Social Protection and Social Inclusion {SEC(2005)69}. Communication From The Commission Com(2005)14 Final
- Cseh-Szombathy L.: Az öngyilkosságok vizsgálata. Statisztikai Szemle 1965/43.
- Doyal, Len and Ian Gough (1991) *A Theory of Human Need*. Macmillan, London.
- Dögei Ilona–Ferge Zsuzsa (1997) Rövid kiegészítés az adótudatosság kérdéséhez, in: Az ajtók záródnak (?), MHP Műhelytanulmányok 8. sz. Társi, Budapest, szerk.: Sík Endre és Tóth István György. 143–147
- Elias, Norbert, (1987) *A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások*. Gondolat

- (EC) European Communities (2004) *Facing the Challenge – The Lisbon Strategy for Growth and Employment. Report from the High Level Group chaired by Wim Kok*, European Communities, Bruxelles, November 2004
- Evans, R.G. Barer ML, Marmor TR (1994): *Why Are Some People Healthy and Others Not? The Determinants of Health of Populations*. New York: Aldine de Gruyter
- Fazekas, Károly, szerk. (2002) *Munkaerő-piaci tükrök 2002*. MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont, Országos Foglalkoztatási Közalapítvány. Bp. 2002
- Fein, Judit (1989) *L'humanisme grec avant Socrate*, in: *Les Humanistes et l'Antiquité Grecque*, Paris, CNRS 1989.
- Ferge Zs. (1969) *Társadalmunk rétegződése*, KJK, 1969
- Ferge Zsuzsa (1989) *A negyedik út. A társadalompolitika esélyei*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1989.
- Ferge Zs. et al. (1995) *Societies in transition*. International report on the Social Consequences of the Transition, a survey carried out as part of the SOCO project initiated and coordinated by the Institute for Human Studies, Vienna. Cross-national report on five countries, prepared by Zs. Ferge, E. Sik, P. Róbert, F. Albert
- Ferge Zs. (1997) *És mi lesz, ha nem lesz? Az állam és a civilizációs folyamat*. In: Gombár et al. 146–174. o.
- Ferge Zs. (1999) *A civilizációs folyamat fenyegetettsége*. *Magyar Tudomány*, 1999/10, 1153–1170, ill. Glatz Ferenc szerk. Székfoglalók 1995–1998. Bp, 1999. MTA, 1–21
- Ferge Zs. (2000) *Elszabaduló egyenlőtlenségek*. Budapest: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, ELTE Szoc. Int.
- Gábos András–Szívós Péter (2004) *A szegénység különböző metszetei*. In: Szívós (2004). 65–94. o.
- Gács János (2005) *A lisszaboni folyamat – egy hosszú távú stratégia rejtélyei, elméleti problémái és gyakorlati nehézségei*. *Közgazdasági Szemle*, LII. évf, 2005 március, 205–230 o.
- Gazsó Ferenc–Laki László (2004) *Fiatalok az újkapitalizmusban*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Giddens, A. (1999) *A harmadik út. A szociáldemokrácia megújulása*. Budapest: Agóra Marketing, 1999
- Giddens, A. (2004) Előszó, in: Naheier, H., Glasius M., M. Kaldor szerk. (2004) *Globalis civil társadalom* (2004) Budapest: Typotex. 7. o.
- Gilbert, Neil (2002) *Transformation of the Welfare State: the Silent Surrender of Public Responsibility*. Oxford University Press, 208 pp
- Gombár Csaba–Hankiss Elemér–Lengyel László, szerk. (1997) *És mi lesz, ha nem lesz? Tanulmányok az államról a század végén*. (Budapest: Helikon–Korridor)
- Gough, Ian (1979) *The Political Economy of the Welfare State* (1979) Macmillan Press Ltd, London, pp xii+196 (utolsó újrakiadás 1992)
- Griffith, Thomas D. (2005) *Progressive Taxation and Happiness*.
http://www.bc.edu/schools/law/lawreviews/meta-elements/journals/bclawr/45_5/12_TXT.htm
- Hérodotosz: *A görög–perzsa háború* (Muraközi Gyula fordítása)
- Hills, John (2004) *Inequality and the State*. Oxford, Oxford University Press. (293. o.)
- Hirschman, Albert O. (1995 [1970]): *Kivonulás, tiltakozás, hűség. Hogyan reagálnak vállalatok, szervezetek és államok hanyatlására az érintettek?* Osiris, Bp.
- Hsieh CC, Pugh MD. (1993) *Poverty, income inequality, and violent crime: a meta-analysis of recent aggregate data studies*. *Criminal Justice Review* 1993; 18:182–202 (Reprinted in: Kawachi et al.)
- Hutchcroft Paul D. (1997) *The Politics of Privilege. Assessing the Impact of Rents, Corruption, and Clientelism on Third World Development*. *Political studies*, XLV. vol. (1997) 3. sz., 639.
- Jackson, Andrew (2000) *Why We Don't Have to Choose between Social Justice and*

TANULMÁNYOK

- Economic Growth: The myth of the equity/efficiency trade-off.* Canadian Council on Social Development. <http://www.ccsd.ca/pubs/2000/equity/1.htm>
- Jackson, Ben and Paul Segal (2004) Why Inequality Matters. <http://www.catalyst-forum.org.uk/pubs/paper25.html>
- Józan Péter (1988) Egészségi állapotunk. In: Szollár Lajos, szerk. *Biztató*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Jozan, P. – Foster DP.(1999): Social inequalities and health: ecological study of mortality in Budapest, 1980-3 and 1990-3. *British Medical Journal* 1999. 318. 914–915.
- Kawachi I, Kennedy B, Wilkinson RG, eds. (1999) *Income inequality and health*. The Society and Population Health Reader vol 1. New York: New Press.
- Kende Péter (1997) Erős, republikánus állam nélkül ki fogja egyben tartani a magyar társadalmat? In: Gombár et al., 358–380. o.
- Kennedy, Gavin (2005) *Adam Smith's Lost Legacy*. Palgrave Macmillan
- Kertesi Gábor: A társadalom peremén: romák a munkaerőpiacon és az iskolában. Osiris, Budapest, 2005.
- Kertesi Gábor–Kézdi Gábor (2005): Általános iskolai szegregáció II.: Az általános iskolai szegregálódás folyamata Magyarországon és az iskolai teljesítménykülönbségek. *Közgazdasági szemle*, 52. évf. 5. szám, p. 462-479.
- Kertesi Gábor – Varga Júlia (2005) Foglalkoztatás és iskolázottság Magyarországon. MTA Közgazdaságtudományi Intézet. *Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek*, 1. szám.
- Kolosi Tamás (2002) Esélyegyenlőség a társadalomkutató szemével. In: Szociális és Családügyi Minisztérium. SZCSM, Budapest: 2002.
- Kopp Mária (2003) Magatartástudomány és orvoslás a XXI. században. *Magyar Tudomány*, 2003. 11. sz. 1352–1370.
- Kovács Katalin (2003) Társadalmi rétegződés és mortalitás. In: Daróczi E. (2003) *Ketés szorításban*. Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest. 125–140. o.
- Kozma Judit (2004) Napszámok, *Esély* 2004. 6. sz. 37–63.
- Ladányi János–Szelényi Iván (2004) *A kirekesztettség változó formái*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Laky Teréz (2003) *Magyarországi munkaerőpiac 2003*. Foglalkoztatási Hivatal, Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, Budapest.
- Losonczy Ágnes: Ártó-védő társadalom. Közgazdasági és Jogi könyvkiadó, 1989
- Mann, Michael (1993) *The Sources of Social Power*. Vol. II. *The rise of classes and nation-states 1760–1914*. Cambridge: Cambridge University Press
- Marmot M. and Wilkinson RG. (eds.) (1999) *Social Determinants of Health*, Oxford: Oxford University Press.
- Müller, Katharina, Andreas Ryll and Hans-Jürgen Wagener (eds.) 1999. *Transformation of Social Security: Pensions in Central-Eastern Europe.*, Heidelberg: Physica Verlag. (Ebben Ferge: „The Politics of the Hungarian Pension Reform” pp. 231–246.)
- Morris, William Ed. Krishan Kumar. (1995) *News from Nowhere*. Cambridge: Cambridge UP. Első kiadás: 1890.
- National Centre for Social Research (2004) *British Social Attitudes: The 20th Report*. Sage Publications.
- Nelson, J. M., C. Tilly and L. Walker (eds.) (1997) *Transforming Post-Communist Political Economies*, Washington, DC: National Academies Press, 1997.
- OECD (2004) Learning for Tomorrow's World – First Results from PISA 2003. <http://www.pisa.oecd.org/document/55/0,2340,en>
- OECD (2005) School factors related to Quality and Equity – PISA 2000. <http://www.pisa.oecd.org/document/35/0,2340,en>
- Okun, A.M. (1975) *Equality and Efficiency. The Big Tradeoff*. The Brookings Institution.

- Paxton, Will and M. Dixon (2004) *The State of the Nation. An Audit of Injustice in the UK*. London: Institute for Public Policy Research.
- Phillips, Kevin (2002) *Wealth and Democracy. A Political History of the American Rich*. Broadway Books, Random House. 432 p.
- Przeworski, Adam (1997) 'The State in a Market Economy' In : Nelson, Tilly, Walker eds. 411–431.
- Rawls, John: *Az igazságosság elmélete*. Budapest, 1997, Osiris.
- Róbert Péter (2004) Iskolai teljesítmény és társadalmi háttér nemzetközi összehasonlításban. In: Kolosi Tamás, Tóth István György, Vukovich György (2004) *Társadalmi riport*. Budapest, Társi, 193–205.
- Rothbard, Murray N. (1982, 2004) *Ethics of Liberty*. Alabama: Ludwig von Mises Institute
- Sajó András (2001) A megvesztegethető államtól a zsaroló államig. *Mozgó Világ*, 2001. július. <http://www.mozgovilag.hu/2001/07/jul1.htm>
- Simonyi Ágnes (1999) kutatásvez. *Tizenegy falu, ötvenöt család*. Közösen a Jövő Munkahelyeiért Alapítvány, ELTE Szociális Munka és Szociálpolitika Tanszék.
- Sinfield, A. (2004) *Preventing Poverty in Market Societies*. Conference paper, ESPAnet Annual Conference 2004, Oxford, 9–11 September 2004
- Soros, G., *The Crisis of Global Capitalism: Open Society Endangered*, Public Affairs, NY, 1998.
- Stiglitz, Joseph E. (2003) *A globalizáció és visszasságai*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Swaan, A. de (1988) *In Care of the State: Health Care, Education and Welfare in Europe and the USA in the Modern Era*. Polity Press/Oxford University Press/New York.
- Szalai Júlia (2004, 2005) A jóléti fogda. *Esély*, 2004. 6. 19–36, 2005. 1. 3–32.
- Száz leggazdagabb magyar – 2002. Magyar Hírlap kiadása.
- Száz leggazdagabb Magyar – 2004. Menedzser Magazin, 2004. december. <http://ma.hu/page/cikk/aa/0/107032/1>
- Szelényi Iván (1995) *The rise of managerialism: the „new class” after the fall of communism*. Discussion Paper, no 16. Collegium Budapest/Institute for Advanced Study.
- Szivós Péter–Tóth István György, szerk. (2004) *Stabilizálódó Társadalomszerkezet*. Társi Monitor jelentések 2003
- Szociális Szakmai Szövetség (2003) *Gyorsjelentés a szegényedéstről 2000–2003*. Budapest: Szociális Szakmai Szövetség
- Tax Justice Network (2005) *The Price of Offshore*. Briefing Paper. http://www.taxjustice.net/e/press/Price_of_Offshore.pdf
- Tilly, Charles (1990) *Coercion, Capital and European States, ad 1990–1992*. Oxford UK., Cambridge US:Blackwell
- Tóth István György (2004) Jövedelemeloszlás. In: Szivós 2004, 30–64. o.
- UNDP (2004) *Democracy in Latin America: Towards a Citizens' Democracy*. New York: United Nations Development Programme.
- Utasi Ágnes (2004) *A bizalom hálójá*. Budapest: Új Mandátum
- Weber, Max (1967). *Gazdaság és társadalom*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Wilkinson RG (1996) *Unhealthy Societies: the afflictions of inequality* (1996) Routledge: London
- Wilkinson RG, Marmot MG., (Editors) 1998. Second edition 2003. *Social Determinants of Health: The Solid Facts*. WHO European Region: Copenhagen.
- Wilkinson RG (2000) Inequality and the social environment: a reply to Lynch *et al.* *J Epidemiol Community Health* 2000;54:411–413 (June)
- Wilkinson RG (in press, early 2005). *The Impact of Inequality: how to make sick societies healthier*. New Press, N.Y.; and Routledge, London
- Zakaria, F. (2000) No, Economy. *Newsweek* special issue, December 2000.